

Розділ 25

ОСВІТНІ СТРАТЕГІЇ КОЗАЦЬКОЇ ЕЛІТИ

Освіта й соціальна еліта

Ставлення козацтва до освіти неодноразово привертало увагу істориків, хоча частіше дослідники писали про старшину та зосереджувалися на фактах (інколи поодиноких), що ілюстрували любов привілейованого стану Українського Гетьманату до студій, книг тощо. Натомість всебічно про «освітні стратегії» його представників не писалось, тож саме на них зупинимося далі.

Перш ніж аналізувати причини (чи їх відсутність), що спонукали козацтво навчатися, звернемо увагу на той факт, що його делегати регулярно були студентами українських православних колегіумів та Києво-Могилянської академії. Детальніше вивчення контингентів вихованців «латинських шкіл» Гетьманату дає змогу зауважити помітну присутність серед козаків-«студіозів» представників нечисленної старшинської групи (іноді до 50%), а не кількісно переважаючого рядового козацтва¹. Як видається, це явище «природне», а його пояснення якраз і слід шукати серед мотивацій до навчання. Спочатку зосередимо увагу на спонуках до студій козацької старшини.

Зміни у ставленні західноєвропейської аристократії до освіти принесло ще XV ст. Однак масове відвідування університетів дітьми привілейованих верств припадає на XVI ст., особливо його другу половину (втім, традиції окремих країн, наприклад, Іспанії, надавали перевагу домашньому вихованню з наставниками)². Стосовно XVII ст. дослідники ведуть мову про виразну «аристократизацію навчання» — процес відокремлення студій шляхетних дітей від решти. Відвідування «шкіл» остаточно стало одним із необхідних маркерів статусу, відрізнення від решти непривілейованих верств. Інколи бажання відмежуватися виявлялося у таких

---

¹ Детальніше кількісні дані див.: *Яременко М.* Яких козаків діти навчалися в Києво-Могилянській академії? // Київська старовина. — 2010. — № 3. — С. 3–19. Статистику та короткий виклад частини обговорюваних тут положень див. також: *Яременко М.* Для «честі дому», заради користі «отчизни» та «в прислугу государственную» (стимули донавчання дітей козацької старшини у XVIII ст.) // *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą. W 35 lecie pracy naukowej Teresie Chynczewskiej-Hennel, Uczniowie, Przyjaciele i Koledzy.* — Białystok, 2012. — S. 369–388.

² *Di Simone M.R.* Admission // *A History of the University in Europe.* — Cambridge, 1996. — Vol. II: Universities in Early Modern Europe (1500–1800). — P. 311–324.

зовнішніх атрибутах, як відмова носити обов'язковий в університеті одяг, специфічний спосіб життя, ігнорування іспитів та дипломів. З іншого боку, «аристократизація освіти» виявлялася у створенні окремих закладів для шляхетства — лицарських академій зі своєю програмою. Останні наприкінці XVI–XVII ст. набули широкого поширення у Франції та німецьких землях. У різних країнах були власні відповіді на прагнення дворянства до окремого та спеціального навчання. Так, протестанти у своїх нижньо-австрійських школах, що мали готувати молодь до університетського навчання, орієнтувалися на освіту в юриспруденції та військовій сфері. Інший заклад у володіннях Габсбургів для привілейованого стану — Нижньо-австрійська провінційна школа і шляхетський колегіум (відкрився між 1560 і 1565 рр.) у Відні — перебував під опікою домініканців³. Спеціальними школами для сильних світу у ранньомодерний час опікувалися єзуїти.

XVI ст. принесло також у Річ Посполиту розуміння потреби студій не лише дітям аристократії, а й шляхти. Остання у своїй більшості до здобування знань ставилася утилітарно: вивчати варто було те, що могло знадобитися у публічному житті. До набору премудростей найперше належали латина та курс риторики. Поширенню освіти у Речі Посполитій у другій половині XVI ст. сприяли становлення т. зв. гуманістичної школи, що у вигляді протестантських гімназій та єзуїтських колегіумів потрапила й на українські терени, та поява закладів найвищого типу: в останній чверті століття поважну конкуренцію Кракову склали Віленська (1578 р.) та Замойська (1596) академії⁴. Дослідження функціонування деяких єзуїтських шкіл на українських землях, базоване на виявленні та аналізі згадок про окремих вихованців, показує, що шляхетські діти склали основний контингент їх вихованців⁵. Цей висновок може слугувати одним із опосередкованих підтверджень потреби шкільного виховання, як одного з маркерів статусу «уродзоних».

---

³ *Хаванова О.В.* Заслуги отцов и таланты сыновей: венгерские дворяне в учебных заведениях монархии Габсбургов. 1746–1784. — СПб, 2006. — С. 12–14, 64–66.

⁴ *Kalmer A.* Edukacja w rodzinie szlacheckiej w XVI wieku // *Rodzina i gospodarstwo-domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku.* — Warszawa, 2008. — S. 49–50. Про гуманістичну школу на українських теренах див.: *Яковенко Н.* Латинське шкільництво і «шкільний гуманізм» в Україні кінця XVI — середини XVII ст. // *Київська старовина.* — 1997. — № 1–2. — С. 11–27. Про єзуїтське шкільництво в українських землях до середини XVII ст. див.: *Шевченко Т.* Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI — середини XVII ст. — Львів, 2005.

⁵ Див. дослідження учнівського складу Луцького й Острозького колегіумів першої половини XVII ст.: *Яковенко Н.* Учні Луцького й Острозького єзуїтських колегіумів у першій половині XVII століття (спроба «колективного портрета») // *Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — ЗНТШ).* — 2008. — Т. CCLVI: Праці Історично-філософської секції. — С. 166–176.

Разом із тим, слід зауважити, що потреба освіти, як однієї з необхідних норм належності до привілейованого стану, найперше сформувалася на доктринальному рівні. Приміром, аналіз поборової документації п'яти повітів Краківського воєводства 1563–1565 рр., який дав змогу простежити писемність⁶ 799 осілих шляхтичів, показав, що 458 з них (57%) уміли писати. Про решту конкретних даних виявити не вдалося, крім 15 осіб (1,8%), які, напевне, не вмели писати. Прикметно, що писемність прямо залежала від статусу та майнових статків (серед найубогіших кіл «уродзоних» виразно переважала неграмотність — (від 71 до 91%, тоді як у середніх та багатих — від 47 до 22%), а також соціальної ролі (серед урядників та служебників письменні налічували 91%)⁷. Інше джерело — протоколи гродських книг (підписи та прямі вказівки на писемність) — показує, що в останній третині XVI ст. у Краківському воєводстві (а ширше — західній Малополющі) серед понад 1600 зафіксованих «уродзоних»-чоловіків грамотність магнатів була правилом, серед заможних та середніх шляхтичів уміло писати 96–98%, а серед шляхетської дрібноти — від 71 до 82%. Дані по окремих територіях першої половини XVII ст. так само засвідчують стовідсоткову писемність магнатів, а краківські відомості середини XVII ст. інформують про достатньо високий відсоток грамотності середніх (98,5%) та дрібних (89%) «уродзоних»⁸.

У тому таки воєводстві упродовж XVII ст. власноручно засвідчені записи у судових книгах вказують на всезагальну писемність магнатів-чоловіків та заможної шляхти. Серед вивчених представників останньої групи, щоправда, 1% все ж припадав на тих, хто не міг писати, однак для частини на це вплинув стан здоров'я, а не брак уміння (хворі очі, тремтіння рук тощо). Дані з польських обширів також засвідчують територіальні відмінності у поширенні писемності. Так, інформація про грамотних заможних «уродзоних»-чоловіків у Сандомирському та Краківському воєводствах ідентична, а от на Люблінщині їх частка дещо менша — 95%.

---

⁶ Тут і далі в тексті під «письменністю» мається на увазі «вміння розшифрувати і розуміти писану мову на елементарному рівні», співвідносити писані слова та звичний усний дискурс, «говорити ними та розуміти їх». Саме цими параметрами більшість істориків окреслюють поняття елементарної писемності («*crude literacy*») (Див.: *Kaestle C.F. The History of Literacy and the History of Readers // Review of Research in Education. — 1985. — Vol. 12. — P. 13*), хоча, звісно, повна безграмотність не виключає, приміром, уміння послуговуватися примітивною арифметикою на побутовому рівні тощо, а вживання терміну «освіта» так само викликає низку питань про його наповнення.

⁷ *Wyczański A. Oświata a pozycja społeczna w Polsce XVI stulecia. Próba oceny umiejętności pisania szlachty województwa Krakowskiego w drugiej połowie XVI w. // Społeczeństwo staropolskie. — Warszawa, 1976. — T. 1. — S. 46–48.*

⁸ *Urban W. Umiejętność pisania w Małopolsce w drugiej połowie XVI wieku // Przegląd historyczny. — 1977. — T. LXVIII. — Zesz. 2. — S. 231–245.*

Тут також було більше неписьменних серед дрібних шляхтичів — 20–50%, тоді як на Краківщині — 15%. Цікаво, що впродовж століття в останньому воєводстві спостерігався процес зменшення неграмотних чоловіків цієї групи (від 27 до 3%). Знову ж таки давали про себе знати регіональні відмінності: частина дрібних шляхтичів ближче до Кракова за допомогою освіти перетворювалася на своєрідну «інтелігенцію» (різноманітні урядники, адміністратори тощо), тоді як їхні колеги з віддаленіших регіонів зближувалися із селянством. Загальною тенденцією були також слабші навички писання серед католиків, а найкраще ними володіли антитринітарії. У XVIII ст. в Краківському воєводстві практично стовідсоткова писемність спостерігалася серед магнатів та заможної шляхти. Рівень грамотності середніх та дрібних «уродзоних» упродовж століття знизився. Зокрема, серед дрібних шляхтичів у його останній третині 30% чоловіків не вмів писати. При цьому мешканці Краківщини відзначалися вищим відсотком писемності, аніж Червоної Русі⁹.

Загалом упродовж XVIII ст. випадки неграмотності серед шляхти зустрічаються в інших регіонах і фіксуються не лише у судових книгах. Зокрема, у першій чверті XVIII ст. приблизні підрахунки на львівських матеріалах вказують на 28% неписьменних магнатів та багатих «уродзоних», 40% середніх та 92% дрібних представників цього стану¹⁰. У таблиці учнів парафіяльної школи на околиці Дунайгорода за 1789 р., яку засвідчили й їхні батьки, на 19 осіб припадало 10 шляхтичів. З них власноручно змогли підписатися семеро (4 поляки і 3 русини), а троє (усі русини) поставили хрестики¹¹. В останній чверті XVIII ст. в Північній Буковині не кожен шляхтич вмів читати чи писати¹². Не входячи у глибше з'ясування територіальних відмінностей, джерельної специфіки тощо, зазначимо, що наведені дані все ж показують присутність неписьменних серед шляхти, надто — незаможної. Зрештою, чіткий розподіл писемності за майновим статусом (більший відсоток серед багатших та менший серед бідніших, і не лише серед привілейованих верств), який, своєю чергою, часто зумовлювався місцем у соціальній ієрархії, — річ цілком типова для ранньомодерної Європи¹³.

⁹ Urban W. Sztuka pisania w województwie krakowskim w XVII i XVIII wieku // Przegląd historyczny. — 1984. — Т. LXXV. — Zesz. 1. — S. 40–42, 46–47, 50, 65–67.

¹⁰ Wyczański A. Oświata a pozycja społeczna w Polsce XVI stulecia. — S. 29–30.

¹¹ Свенціцкий I. З життя старої школи // ЗНТШ. — 1907. — Т. LXXVIII. — Кн. IV. — С. 173.

¹² Кожолянко Я.І. Розвиток освіти на Буковині в кінці XVIII — на початку XIX ст. // IV республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства / Тези доповідей і повідомлень. — К., 1989. — С. 282.

¹³ Houston R.A. Literacy in Early Modern Europe: Culture and Education 1500–1800. — London–New York, 1988. — P. 131–134. Звісно, таке правило мало свої винятки.

Освітні стратегії старшини

В Українському Гетьманаті місце колишнього річпосполитського «політичного народу» посіла нова еліта, що складалася з козацької старшини та частини старої шляхти. Процес формування української знаті був тривалим, однак є всі підстави вважати, що на кінець 1730-х років вона цілком усвідомлено ототожнювала себе з річпосполитськими «уродзонами». Принаймні, у «Правах, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.), що склалися від 1728 р., така ідентифікація простежується досить виразно¹⁴. Де юге весь козацький загаль претендував на шляхетську ідентифікацію та привілеї¹⁵. Однак практика засвідчувала розрив між верхівкою та рядовими представниками стану¹⁶. Фактичний поділ на ці дві частини і серед реєстровців, і серед запорожців дослідники фіксують вже із середини XVI ст., зазначаючи при цьому важливість шляхетського походження для просування на вищі щаблі козацької ієрархії¹⁷. Що ж стосується Гетьманату, то ще в часи Хмельниччини та одразу після неї важливу роль при номінуванні на уряд відігравали матеріальні ресурси та родинні зв'язки кандидата¹⁸, а вже наприкінці XVII — початку XVIII ст.

¹⁴ Детальніше про нову українську шляхту див.: Когут З. Українська еліта у XVIII ст. та її інтеграція в російське дворянство // Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. — К., 2004. — С. 46–79.

¹⁵ Цікаво, що у Києво-Могилянській академії козацькі діти також користувалися юридичними правами шляхти. Так, коли у 1751 р. «ритора» Павла Навроцького побили син киево-подольського протопопа, інший «ритор» та служитель маркітанта, то Київська духовна консисторія (чис рішення затвердив митрополит), встановлюючи сатисфакцію за «увитча [...], убитку и безчестия» та вибираючи відповідні артикули «в книги Статут», відштовхувалася від того, що «оной же Навроцкий считается за шляхтича, потому что син козачий» (Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. — Отделение II (1721–1795 гг.) / Со введением и примеч. Н.И. Петрова (далі — АИД). — Киев, 1905. — Т. II: (1751–1762 гг.). — С. 12–15. — № VII).

¹⁶ Про недотримання права рядових козаків на шляхетський статус свідчать накази останніх до Законодавчої комісії 1767 р. Так, наприклад, у клопотаннях Чернігівського полку козаки вказували на прирівняння підпомічників до «мужиків» та апелювали до того, що «предки козаков малороссийских ... честию дворянскою пользовались без всякого отягощения». У прошенні представників Миргородського полку так само йшлося «о подтверждении вольностей и шляхетской чести всем козакам к вечному содержанию» тощо (Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения уложения. — Киев, 1890. — С. 158, 164).

¹⁷ Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст. — К., 2000. — С. 135–136; Його ж. Соціальний портрет козацької верхівки другої половини XVI — першої половини XVII ст. // «Істину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. — К., 2004. — Т. 2: Наукові студії. — С. 183.

¹⁸ Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану... — С. 184–186; Його ж. Трансформація суспільного статусу козацької старшини в період Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. // Наукові записки НаУКМА. — 2007. — Т. 65: Історичні науки. — С. 4–5.

простежується активне замикання привілейованого козацтва та створення цілих династій навіть на сотенному рівні. За Мазепа також відбулося остаточне юридичне оформлення інституту знатних військових товаришів — закритого джерела кадрів на старшинські уряди¹⁹.

Зазначимо, що у XVIII ст. саме козацька верхівка прагнула давати освіту своїм дітям, і, власне, цілком природно й була найосвіченішою в Лівобережній Україні. Тут її стимуляція до здобування знань не особливо відрізнялася від «колег» з інших держав. Схоже, що у старшини різного рівня не дивиною була й жіноча грамотність, на що вказують власноручні листи тогочасних панн. За спогадами Іллі Тимківського, сина полкового переяславського осавула, а згодом засідателя повітового суду, наприкінці 1770-х років першоосновам церковнослов'янської грамоти його навчила мати. Кузина Тимківського також була письменною, а його рідна старша сестра опанувала елементарний рівень знань («науку читання») разом із ним (а разом навчалася вишиванню)²⁰.

---

¹⁹ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Вид. 2-е, доп. — Нью-Йорк–Київ–Львів–Париж–Торонто, 2001. — С. 115–118. Про замкненість старшини див. також: *Панащенко В.В.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.). — К., 1995. — С. 47 та ін. На прикладі Слобожанщини це явище простежено у: *Маслійчук В.* Козацька старшина слобідських полків XVII–XVIII ст.: «родинний клан» та досягнення соціального статусу // *Маслійчук В.* Провінція на перехресті культур: дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. — Харків, 2007. — С. 77 та наст. Цікаві спостереження над замиканням верхівки козацтва дають дослідження їхніх шлюбів, що відбувалися всупереч церковних норм навіть між спорідненими родинами (Див.: *Романова О.* «Боже неблагословіння» чи вигідне одруження? Штрихи до ціннісних пріоритетів козацької старшини XVIII ст. // *Соціум. Альманах соціальної історії.* — 2010. — Вип. 9. — С. 373–391).

²⁰ *Записки Ильи Федоровича Тимковского // Русский архив.* — М., 1874. — Кн. 1. — Стб. 1381–1384. Серед документів XVIII ст. зустрічаються й інші цікавинки про жіночу писемність. Наприклад, у Румянцевському описі Стародуба про одну із восьми баб-повитух, 45-річну мешканку, зазначено: «баба для обучения детей грамоте Ирина Иванова». Щоправда, жила вона в дворі, де не були зафіксовані жодні учні (Цит. за: *Сердюк І.* Баба-повитуха у ранньомодерному суспільстві (за даними статистичних джерел та етнографічних досліджень) // *Краєзнавство.* — 2009. — № 3–4. — С. 216). Загалом же є всі підстави не лише твердити про переважання в Україні, як повсюди у ранньомодерній Європі, чоловічої писемності, а й припускати, що на загал, на рівні «непросвічених» обивателів панував цілком чоловічий погляд на недоречність жіночої грамотності. Ось як він виразно зафіксований в одному з творів ченця-віршувальника другої половини XVII — початку XVIII ст. Климентія Зінковіва:

«Да(р)мо си види(т) жТ(н)скъ по(л) звы(к)ль пи(с)мо учити:

могла бь цТ(р)ковь и бТз ныхъ пи(с)ма обходити.

Бо то(к)мо то мужТм даль Бгъ нТбТзпотрТбно:

а ім здаТтси яко бы и нТ потрТбно.

Про те, що освіченість та відвідування шкіл, принаймні на доктринальному рівні, були одним із маркерів соціального статусу, свідчить сатиричний вірш «Доказательства Хама Данилея Кукси потомственні», на який свого часу звернув увагу ще Л. Миловидов²¹. У творі, написаному, судячи зі змісту, в часи активної інтеграції малоросійського шляхетства до дворянства Російської імперії, а вперше надрукованому за списком кінця XVIII — початку XIX ст., герой, який «з казенного мужика зробився ... паном», не лише розповідає про створення власного герба «без спору» з лопатою, граблями, сокирою та вилами на щиті, родовід від прадіда Хама, економічне зростання і вигідні шлюби дітей, а й про їхнє навчання у школі²². Відтак, останнє, поряд з іншими згаданими характеристиками, слід гадати, належало до панського «набору» достоїнств.

Про навчання як необхідну для шляхетної молоді справу свідчить також поява відповідних сюжетів на тогочасних портретах, що зображали прихильність юнаків до знань. Так, на одному з них — портреті Василя Дарагана 1760-х років — хлопець вказує на книгу та інші, пов'язані зі студіями, предмети²³.

Різномасштабні репліки, зокрема, з вуст старшинських синів XVIII ст., засвідчують, що для сильних світу набуття освіти виступало однією з ознак поняття честі, і не лише особистої, а й усього дому. Стандартність фраз про потребу студій підказує, що вони добре засвоїлися та вкорінилися у свідомості представників тогочасного соціуму. У листі 1696 р. до охочекомонного полковника Іллі Новицького митрополит Варлаам (Ясинський) зазначав, що його син, навчаючись, «могль своѣго часу достойный принѣсти плод любомдрый малороссийской отчизнѣ, ку ползѣ

ЖТна писмТнна мужТ(м) просты(мъ) погоржаТть:

и якъ простака ц-лТ того вничижаТть.

ОвшТ(м) бо правТ жТнамъ пи(с)мо нТприлично:

ты(л)ко оно мТнщызна(м) потрТбно и слично.

А жТна(мъ) якъ пятого колТса такъ трТба:

а мужТмъ всяки(мъ) всюда на всТ то потрТба.

Една(к) ко(т)ро(и) хочТ(т)си пи(с)ма научити(с):

нТха(и) учитъ жТ(б) вм-ла л-пшѣ Бгу млити(с)»

(Климентій Зіновійв. Вірші. Приповісті посполиті. — К., 1971. — С. 99–100).

²¹ Миловидов Л. Проекти вищої школи на Чернігівщині (1760–1803 рр.) // Записки Чернігівського наукового товариства. — Чернігів, 1930. — Т. 1: Праці історично-краснознавчої секції. — С. 70.

²² Доказательства Хама Данилея Кукси потомственні // Українська література XVIII ст. — К., 1983. — С. 211–212.

²³ Белецкий П. Украинская портретная живопись XVII–XVIII вв. — Ленинград, 1981. — С. 213. — Іл. 198.

многорадостной цѣлого поважного [...] дому»²⁴. Іван Обидовський, пишучи до своєї тітки Параски Сулими (в дівочтві — Кочубей, дружина бунчукового товариша) із Вроцлава 1722 р., вказував, що «на славу Божию и ползи ради души моей учуся и на вашего тиж дому честь и похвалу»²⁵.

Інший студент, могилянський «філософ» Василь Зарудний, син полкового лубенського осавула, у 1752 р., відстоюючи свою правоту у конфлікті з власним професором та описуючи завдані його честі урази, між іншим заявляв про неможливість викладачеві поступати так з ним, «в ползу отчества и в прислугу государственную доброволно обучающемуся»²⁶. У репліці цього спудея, де не звучить стандарт «все для більшої слави Божої» («ad maiorem Dei gloriam»), що вгадується у словах Обидовського²⁷, цікавим є поділ користей на потрібні батьківщині та державі. Навряд чи доводиться вести мову про оригінальність такого «обґрунтування» обов'язком перед «отчеством» і покликання на славу Божу, і, слід гадати, честь та користь батьківщини, запозичені від тих-таки єзуїтів, чії школи стали зразком для реформатора Петра Могили. Зокрема, Бартоломей Вонсовський із Товариства Ісусового, який безуспішно намагався 1674 р. організувати лицарську школу у Ярославі, наголошував, що для шляхетської молоді головними цінностями мають бути «Bóg, honor i Ojczyzna»²⁸.

Схожі резони навчання прочитуються у проповіді, виголошеній 31 грудня 1754 р. у день поминання в Київській академії Петра Могили. Наприкінці її автор порівнює засновника «шкіл» із сучасним митрополитом Тимофієм, «равного ему и делом и словом» пастирем, і закликає студентів користатися щедротами архиєрея та досягати досконалості в науках, бо «к сему вас прославление имени Божия обязывает, сего польза и

---

²⁴ Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукопису (далі — НБУВ. ІР). — Ф. 2. — Спр. 13960–14039 (14008). — Арк. 76.

²⁵ Сулимовский архив. Семейные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. XVII–XVIII в. / Пред. и ред. А.М. Лазаревского. — Киев, 1884. — № 34. — С. 43.

²⁶ Києво-Могилянська Академія кін. XVII — поч. XIX ст.: повсякденна історія: Збірник документів / Упор. О.Ф. Задорожна, Т.Л. Кузик, З.І. Хижняк, М.В. Яременко. — К., 2005. — С. 121. — № 75.

²⁷ Той-таки шаблон примноження та розширення «хвалы Б[о]жой, ц[є]рквей святых» (звісно ж, православного сповідання) через студії «в надках вызволённых синовъ малоросских» звучить у першому пункті «Договорів і постанов...» 1710 р. Пилипа Орлика, який, як відомо, отримав типову освіту в єзуїтів, а зтім Київській академії (Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія // Архіви України. — 2010. — Вип. 3-4. — С. 158).

²⁸ Puchowski K. Model kształcenia szlachty w kolegiach jezuickich // Między barokiem a oświeceniem : nowe spojrzenie na czasy saskie : praca zbiorowa. — Olsztyn, 1996. — S. 99.

слава отечества требует, сего родителей ваших намерение и произволение ожидает»²⁹. Як бачимо, у цьому випадку честь дому дещо видозмінена на батьківське бажання. Втім, ця репліка адресувалася всім студентам, серед яких були представники станів, що не посідали шляхетської честі. Коли ж ішлося про спудейську бідноту — бурсаків, то вони мали навчатися, аби знання «употребить[...] кь совершению святыхъ въ дѣло служенія, въ созидаіе Тѣла Христова, потомъ кь прибрѣтенію ползи ітчеству, наконецъ, кь засвидѣтелствованію какъ благодарности, такъ и услужности своймъ милостиводаятелемъ, найпаче просвѣщая и обогащая ихъ дѣтей разуми основателными и твердыми ученіямы»³⁰.

Отож, тут, замість честі дому, після церковного та на користь батьківщини служіння йшла потреба віддячити набутими знаннями всім, хто проявляв милість до вбогих вихованців (цю цитату взято із грамоти 1759 р., виданої київським митрополитом Арсенієм для збору пожертв на ремонт бурси Києво-Могилянської академії).

Повертаючись до репліки Зарудного, зазначимо, що, вочевидь, не буде перебільшенням потрактувати Василеве «отчество» як видозміну «отчизни». Останнє поняття у свідомості української еліти вже від 1660-х років починає прикладатися до козацької України, а від початку XVIII ст. впевнено ототожнюватися з Гетьманщиною, українською територією та населенням, а не Російською державою³¹. Добре підтвердження цього висновку містить приклад панегіричної промови Петру Могили, вміщеної у рукописі «Praecepta artis rhetoricae ad utilitatem studiosae indolis variis praxibus illustrata» («Настанови риторичного мистецтва для користі

---

²⁹ Слово в день воспоминания преосвященнейшего митрополита Петра Могили 1754 года, декабря 31 дня // Труды Киевской духовной академии (далі — ТКДА). — 1910. — № 12. — С. 684.

³⁰ Києво-Могилянська академія кін. XVII — поч. XVIII ст.: повсякденна історія. — С. 177-178. — № 113.

³¹ *Когут З.* Кордони України: територіальні візії козаків від гетьмана Б. Хмельницького до гетьмана І. Самойловича // *Укр. іст. журн.* — 2011. — № 3. — С. 59–70; *Плохій С.* В ім'я милої вітчизни: вірність та зрада Івана Мазепи // *Соціум. Альманах соціальної історії* — 2006. — Вип. 6. — С. 267–271; *Сисин Ф.* «Отчизна» у політичній культурі України початку XVIII століття // *Україна модерна.* — 2006. — Ч. 10. — С. 7–18 та ін. Детальний розгляд сучасних досліджень на згадану тематику див.: *Багро С.О.* Уявлення про козацьку вітчизну в сучасній історіографії // *Наукові записки НаУКМА.* — 2013 (Історичні науки). У другій половині XVII ст. поняття «отчизна» також звичне для слововжитку церковних інтелектуалів, проте тут воно не таке чітке, хоча інколи стосується теренів козацької держави (*Довга Л.* Система цінностей в українській культурі XVII століття (на прикладі теоретичної спадщини Інокентія Гізеля). — К.–Л., 2012. — С. 247–252).

молоді, що навчається, ілюстровані різними вправами)»³². Серед інших похвал митрополиту згадується також, яку користь принесло «отчизні» заснування ним навчального закладу. Із контексту добре зрозуміло, що ця «отчизна» / «малоросійська отчизна» / «російська отчизна» не змішується із великоросійськими теренами, а саме поняття стосується не лише території, а й мешканців: «И тако въ сѣмъ дѣлѣ бгохвалномъ созданной Академіи первѣйшую добродѣтел, премудрост во премудрости, же вси иннія добродѣтели зрѣти въсякому мощно ест. Не послѣдняя бо добродѣтел любовь ко отчизнѣ малоросійской является, когда недоумѣнной и простой прежде даде умъ и разумъ, и ученіе на всякое дѣло полезное, яко инностраннимъ родомъ дивилис от древнихъ времен отчизнѣ ншой грубой и невѣжи сущой, ннѣ же тол премудрими члвѣки обогащенной, и со ужасом глати, откуда сѣй толикая премудрост и сила. Не сія бяше иногда ни инна буйства всякаго исполненна, невѣжествомъ помраченна, не умѣюща єдинаго алфавита, не умѣюща, не от греков испрошающая, ннѣ же честна, премудра и великоросійскіе государства и иннія многія странни богатящая...

О любвѣ таковой является его млсрдіе ко отчизнѣ ншой російской, яко милосердова о невѣжествующей и ижди на наученіе єя вѣсе свое имѣніе, восхотѣ самъ нищѣ вѣсма быти, неже отчизну ншу без наученія и наставленія видѣти. Наипаче же чудитися блгости его таковой, яко не снѣ сущи отчизни ншой, ниже бяше въ оной воскормленѣ, ниже въ имѣніе єя вбогащен, снѣ бо бяше отчизни Молдовлахійской — тамо во блгородій воспитанѣ и имѣніемъ отческим вбогащен, таковым ражжеся милосердіемъ, яко сановѣ своему оумали добротнаго урона да точію воздвигнет Россію ученіемъ и премудростію. Здѣже премногія щедроти носить оучилищам ншимъ сего отца и патрона ншего являются, яко не токмо имѣніе свое, но и самага себе нуждамъ отдаде и да училища сія будут въсяцѣмъ угодіемъ оусмотренна вѣсего себе истоцати не пощадѣ...»³³.

Щоправда, у цьому тексті, найшвидше, багаторазово згадана «отчизна» не охоплює терени із населенням неправославного віросповідання. У промові йдеться, зокрема, про визначні вчинки Могили, спрямовані на

³² НБУВ. ІР. — Ф. 307, 510/1722П. Рукопис належав воронезькому наміснику Василю Квілецькому. Згаданих настанов навчали у Київській академії на початку XVIII ст., можливо, у 1714–1715 рр. Висновок про таке датування М. Петров робив із наступного: у рукописі філософського курсу, що його читав в академії у 1715–1717 рр. Йосиф Волчанський, на останньому аркуші вміщено список студентів цієї школи, серед яких є також «Basilius Kwilecki». Отож, риторіку він мав вивчати раніше (Петров Н.И. Описание рукописныхъ собраний, находящихся в городе Киеве. — М., 1897. — Вып. II. — С. 42. — № 108; С. 235. — № 510).

³³ НБУВ. ІР. — Ф. 307, 510/1722П. — Арк. 176–176 зв.

захист православ'я: він не захотів бути учасником «російського заблудження», до якого спонукав неодноразово папа Урбан, помножив та прикрасив Божі храми, частина яких раніше запустила частково через «нашествіє іноплеменних», частково через «междоусобнія брані», особливо — через дії «ворогів домашніх», «хижих вовків». Не важко зрозуміти, що йдеться, між іншим, про унію та уніатів (ця тема на початку XVIII ст., після недавнього відходу від православ'я «закордонних» благочестивих єпархій мала бути особливо пекучою). Натомість створена Петром академія виростила багатьох синів на захист православної церкви, а сам митрополит «отчизну ншу учніємъ тако огради, яко вьсякая ерес и мнѣніе отступническое цркви Бжои противное не дерзнет приступити ниже коймъ либо образомъ и ухищренми прелстати...», адже «отчизна нша оученієм просвѣщенна»³⁴. Історики, яких цікавить побутування згаданого терміну, зосереджуючись переважно на текстах, що походили зі світського середовища, не зауважують цього нюансу «звуження території» батьківщини на початку XVIII ст. Натомість вони ведуть мову про, як видається, наступний крок — «розширення кордонів» отчизни в іншому напрямі.

Нове значення поняттю «вітчизна» надав Феофан Прокопович, який це окреслення вже у формі «отечество» ототожнював із Російською державою — всезагальною батьківщиною всіх підданих царя. На думку С. Плохія, нова інтерпретація «отечества» сприймалася тими, хто залишав Україну та ставав на службу імперії, проте в самій Гетьманщині продовжував панувати дискурс української вітчизни³⁵. Втім, таке припущення справедливе лише частково, адже низка фактів вказує на те, що представники «українського десанту» у Росії продовжували «отчизною» / «отечеством» іменувати саме Гетьманщину. Зокрема, 1745 р. у синодальному указі київському митрополиту Рафаїлу Заборовському про надання священницького місця колишньому півчому придворної капели Якову Муляньському, повторюючи, вочевидь, уривки із прохання останнього, було написано, що Яків 1741 р. «отпущен за случившуюся тогда немощь его в отечество в Малороссию при апшити»³⁶. У листі до київського преосвященного Арсенія Могилянського 1763 р. Григорій Полетика, який прибув із Петербурга до Чернігова, зазначив, що пише «по приѣздѣ моемъ въ отечество»³⁷. При цьому одночасно в Гетьманщину, а не лише середовище

³⁴ Там само. — Арк. 177–178 зв.

³⁵ Плохій С. В ім'я милої вітчизни: вірність та зрада Івана Мазепи. — С. 275–281.

³⁶ АИД. — К., 1904. — Т. I: (1721–1750 гг.). — Ч. 1. — С. 299. — № LIX.

³⁷ Російська національна бібліотека. Відділ рукописів (далі — РНБ. ВР.). — Ф. 36. — Спр. 1. — Арк. 84. Натомість у Росії у сприйнятті обивателів, які вели мобільний спосіб життя, межі «отчества» справді поширювалися і на «Малоросію». Для прикладу,

її представників у Росії, поступово проникав та починав вживатися дискурс загальноімперського «отечества», початково, мабуть, на рівні засвоєння шаблонних ідеологічних фраз. Так, у присвяті могилянського панегірика Єлизаветі Петрівні 1744 р. її «дражайшого родителя» Петра I названо «отцом отечества, самодержцем всероссійским» та згадано про щастя і ревність «услуг» імператорському престолу «вірних отечества синів»³⁸.

Тим не менше, чимало прикладів вказують на переважання в Гетьманщині XVIII ст. дискурсу «української отчизни». Так, Василь Ханенко, пишучи із Кіля до батька 1748 р. та реагуючи на його новину про імператорську грамоту на відновлення гетьманства, зазначав, «что дражайшая наша отчизна в неотмѣнной надеждѣ находится»³⁹. О. Дзюба вважає, що «“отчизной” для молодого Ханенка... була Україна»⁴⁰. Проте зрозуміло, що в даному випадку йшлося лише про територію поширення гетьманської компетенції, себто «Малоросію».

1766 р. гадяцький полковник і бригадир Антон Крижановський, відправляючи свого сина із братом, роменським протопопом Костянтином Крижановським, за кордон, не забув шаблонно вказати, що ця група прямує «въ Саксонь въ городъ Лейпцигъ для полезныхъ отечеству наукъ». Тут під «отечеством» малася на увазі саме «Малоросія», як видно із такої фрази, що стосувалася Костянтина, якому духовна консисторія дозволила мандрувати лише 8 місяців: «а по возвращеніи де оттуду можетъ здѣсь въ отечествѣ употребить то къ общей ползѣ, какъ де въ здѣшнихъ малороссійскихъ мѣстахъ такихъ учителей людей недостаточно»⁴¹.

Разом з тим, як засвідчує цитована репліка Зарудного, вже в середині XVIII ст. служба «отчеству» та державі представниками старшинських кіл сприймалися як цілком поєднані речі, що дозволяє зробити припущення про початок отождолення цих понять. Покликання на «прислугу

Григорій Бесчастной, описуючи різні міста, які сам відвідав упродовж життя під час купецьких мандрів, у передмові інформував читача (аψεг, марта дня), що «оувидишь нѣкоторыхъ нашего отчества градовъ нѣкоторую опись моими трудами сочиненную». Серед «нашего отчества градовъ» купець згадав спочатку Москву, затим Київ, Чернігів та Смоленськ, далі Володимир-на-Клязьмі, Новгород, Казань, Тобольськ, Астрахань, Нижній Новгород, Ярославль, Ростов, Вологду, Устюг, Кострому, Орел, Белев, Болхов, Калугу, Серпухов, Тулу, Коломну, Переяславль Рязанський, Зарайськ, Касимов, Слатьму, Муром, Єрапольськ, Гороховець, Углич, Переяславль Залеський, Петербург, Твер, Торжок (РНБ. ВР. — Ф. 550. — Спр. 5796. — Арк. 1–18 зв.).

³⁸ Аид. — Т. I. — Ч. I. — С. 339–340. — № LXIX.

³⁹ Цит. за: Дзюба О.М. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини). — К., 2012. — С. 168.

⁴⁰ Там само. — С. 169.

⁴¹ НБУВ. ІР. — Ф. 160. — Спр. 185–228. — Арк. 113–113 зв.

государственную» якраз стосується, як видається, усвідомлення власної ролі у розбудові імперії. Це вельми цікава вказівка, що дозволяє розширити пошук кола стимулів до навчання дітей козацької старшини, пригадавши намагання Російської держави прив'язати кар'єрне зростання до освіти.

Ще від часів Петра I, який потребував кадрів для модернізації армії та адміністрації, навчання дворянства декларувалося як обов'язкове. Позаяк сама державна служба розумілася найперше як військова, то й характер науки був відповідним⁴². У Табелі про ранги (24 січня 1722 р.) просування ієрархічними службовими сходинками дворянських дітей прямо ставилося в залежність від навченості: «ученые» найперше починали сходження від «Коллегии Юнкеры», «а которые не учились, а нужды ради и за оскудением ученых приняты (до коллегий на службу. — Авт.): тех перво в Титулярные Коллегии Юнкеры писать, и быть им те годы без рангов, которым нет рангов до действительного Коллегии Юнкерства»⁴³. Про потребу освіти дворянства, найперше — для державної користі, йшлося у численних освітніх проектах, складених у XVIII ст.⁴⁴ Забігаючи наперед, слід зазначити, що аналіз стану дворянської освіченості у Російській імперії останніх десятиліть XVIII ст. засвідчує успішний поступ у реалізації їхніх просвітницьких положень. Зокрема, на значно більші інтелектуальні запити шляхетства імперії, у порівнянні з іншими станами, вказує поширення у його середовищі практики підписки на тогочасні книги та періодичні видання різних тематики та спрямування. Для прикладу, з усіх читачів видань Миколи Новікова 77% припадало на дворянство; на духовенство доводилося лише 10%. Понад 80% замовників російських журналів кінця XVIII ст. також складало дворянство. Не слід забувати, що видання, навіть тобольські, потрапляли і до українських міст⁴⁵. Загалом же, впродовж 1760–1790-х років більше 70% передплатників друкованої продукції громадянським шрифтом становило шляхетство⁴⁶.

⁴² *Raeff M.* Home, School, and Service in the Life of the 18th-Century Russian Nobleman // *The Slavonic and East European Review*. — 1962. — № 95 (June). — P. 299–300 та наст.

⁴³ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ). — СПб., 1830. — Т. VI: (1720–1722). — С. 491–492. — № 3890 (п. 14).

⁴⁴ Про Петрові намагання, освітні проекти, їх авторів тощо див.: *Black J.L.* Citizens for the Fatherland. Education, Educators, and Pedagogical Ideals in Eighteenth Century Russia. — New-York, 1979. — P. 23–43 та наст.

⁴⁵ Див. детальніше: *Marker G.J.* Novikov's readers // *The Modern Language Review*. — 1982. — Vol. 77 (October). — Part 4. — P. 894–905; Ed. by. *Russian Journals and their Readers in the Late Eighteenth Century* // *Oxford Slavonic Papers*. — 1986. — Vol. XIX. — P. 88–101.

⁴⁶ *Самарин А.Ю.* Читатель в России во второй половине XVIII века (по спискам подписчиков). — М., 2000. — С. 134–135. Щоправда, слід зазначити, що автор аналізував замовників лише на 1% продукції «громадянським» шрифтом.

Звісно, варто наголосити, що й «імперський» стимул до освіти не відразу вплинув на шкільні практики (найперше, університетські студії⁴⁷) привілейованого стану Російської держави. Вагомим поштовхом навчатися, що дозволив краще втілювати у життя просвітницькі декларації, став указ аж 1809 р. про екзамени на чин, коли, як твердять дослідники, змінюється відношення широких кіл дворянства до студій⁴⁸.

Поширюючи на дворянство вимогу здобування освіти, держава одночасно намагалася створити умови, аби забезпечити доступ до неї дітям привілейованої верстви в імперії, а не за кордоном. Закладом, що мав давати нові знання саме дворянам, став створений згідно з указом від 29 липня 1731 р. Кадетський корпус для шляхетських дітей, що був «першою пташкою» такого роду навчальних закладів (згодом з'явилися Морський шляхетський кадетський корпус, Артилерійський та інженерний шляхетський кадетський корпус тощо). Його вихованці (виключно дворяни за статутом 1731 р.⁴⁹) мали опановувати не лише військові премудрості: «А понеже не каждого человека природа к одному воинскому

---

⁴⁷ Цікаво, що російське дворянство спочатку не вважало університетське навчання цінністю, що давала переваги на майбутній службі. Навіть у Петербурзькому академічному університеті дворянські діти, за даними 1736 р., вибирали лише ті предмети, які вважали необхідними для свого статусу (переважно французьку та німецьку мови, танці та малювання), ігноруючи загальний навчальний план. Загалом же дворяни не бачили у цьому закладі вартої відвідування школи, що давала б необхідну їхньому соціальному статусу освіту. Після створення Шляхетного корпусу також і до академічної гімназії скоротився притік привілейованих дітей. З-поміж гімназистів Московського університету дворяни традиційно віддавали перевагу французькій та німецькій мовам та відвідуванню класу «художеств» (*Рождественский С.В.* Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII–XIX веках. — СПб., 1912. — Т. 1. — С. 170–171, 174, 238). Та й чисельність шляхетства серед студентів Московського університету у 1750–1770-х роках не вражала (5 із 18 осіб у 1759 р., 10 із 20 у 1760 р., 7 із 17 у 1767 р.). Натомість представники дворянства охочіше вступали саме до кадетських корпусів чи відразу на військову службу, а також до університетської гімназії. Їхнє збільшення серед московського університетського студентства простежується від останньої третини XVIII ст. (*Феофанов А.М.* Студенчество Московского университета XVIII — первой четверти XIX века. — М., 2011. — С. 47–48).

⁴⁸ *Кулакова И.П.* Европейская культура и становление российских университетских традиций в XVIII в. // «Вводя нравы и обычаи Европейские в Европейском народе»: К проблеме адаптации западных идей и практик в Российской империи. — М., 2008. — С. 196–198.

⁴⁹ *Лалаев М.* Исторический очерк военно-учебных заведений, подведомственных Главному их управлению. От основания в России военных школ до исхода первого двадцатипятилетия благополучного царствования государя императора Александра Николаевича. 1700–1880. — СПб., 1880. — Ч. I. — С. 28. Тут же коротко згадано історію виникнення «шляхетних» корпусів у XVIII ст. (С. 24–85).

(навчанню. — *Авт.*) склонна, також и в государстве не меньше нужно политическое и гражданское обучение: того ради иметь при том учителей чужестранных языков, истории, географии, юриспруденции, танцованию, музыки и прочих полезных наук, дабы видя природную склонность, по тому б и к учению определять»⁵⁰.

Слід зазначити, що присутність дітей української старшини помітна у сухопутному Шляхетському корпусі вже у 1760-х роках⁵¹, хоча найінтенсивніше туди вони почали вступати вже наприкінці століття — після офіційного зрівняння у правах із дворянством⁵². Інтеграція до лав цього привілейованого імперського суспільного прошарку також опосередковано стимулювала до навчання. Щоправда, для першої половини XVIII ст. вона не стала надто відчутною, хоча й мала місце⁵³, а от з другої половини, коли діти козацької еліти все частіше робили офіцерську кар'єру в регулярній російській армії чи на державній службі, та коли при Катерині II посилилася політика прив'язки українських еліт до центру⁵⁴, старшина допускалася до державної служби по всій імперії, звичною стала практика надання табельних чинів козацьким урядникам⁵⁵, його роль могла зростати.

Перебираючи на себе шляхетські шати, у яких одним із елементів, хай подеколи і декларативних, була потреба навчатися, українська еліта виявилася добрим учнем, і рівень освіченості у її лавах за століття зріс вельми помітно. Так, для порівняння, на початках існування Гетьманату, у 1663 р., зі 110 старшин, чії імена вказані під Батуринськими статтями,

⁵⁰ ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. VIII: (1728–1732). — С. 519. — № 5811.

⁵¹ Наприклад, від другої половини 1750-х років у Корпусі навчалися брати Сулими, брати «Горленкови», брати «Куляпки», носії таких старшинських прізвищ, як Милорадович, Остроградський та ін. (РНБ. ВР. — Ф. 550. — Спр. 8449. — Арк. 3 зв.–51 зв.; Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка. XVII–XVIII в. / Под ред. А.М. Лазаревского — К., 1890. — С. 84. — № 46).

⁵² *Миловидов Л.* Проекти вищої школи на Чернігівщині (1760–1803 рр.). — С. 73. 1761 р. Сенат заборонив приймати «малоросіян» у Кадетський корпус через те, що у «Малоросії» буцімто немає дворян, проте 1767 р. це обмеження скасовано (*Миллер Д.* Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Превращение козацкой старшины в дворянство // Киевская старина. — 1897. — № 1. — С. 26).

⁵³ Перше пожалування дворянства російському підданому у XVIII ст. датовано 1720 р. У наступні десятиліття воно надавалося не лише помітним представникам козацтва (приміром, Андрію Марковичу у 1736 р.), а й скромнішим за соціальним статусом уродженцям Гетьманщини (як от п'ятьом придворним півчим у 1743 р.) (Див.: *Хоруженко О.И.* Дворянские дипломы XVIII века в России. — М., 1999. — С. 37, 79–80, 88–89).

⁵⁴ Див. про це: *Каппелер А.* Центр и элиты периферий в Габсбургской, Российской и Османской империях (1700–1918 гг.) // *Ab Imperio.* — 2007. — № 2. — С. 26.

⁵⁵ *Горобець В.* «Волимо царя східного...»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — К., 2007. — С. 428.

власноруч могли поставити підписи лише 25 осіб⁵⁶. Через століття натомисть, коли українське шляхетство засвідчувало накази для створеної 1767 р. Законодавчої комісії, неписьменних або не було взагалі, або ж, як виняток, одиниці в окремих місцевостях⁵⁷. Окремі приклади також засвідчують поширення грамотності у старшинському середовищі. Так, підписки полкової і сотенної старшини Полтавського полку про готовність «до походу турецького» самостійно засвідчили у жовтні-листопаді 1738 р., а частину і повністю написали всі урядники полкового рівня, полтавський городовий отаман та 9 сотників⁵⁸.

Сказане не означає, однак, що козацька верхівка всіх рівнів повністю переборола неписьменність, себто, як і у випадку з річпосполитською шляхтою, доктринальні настанови не втілювалися в життя стовідсотково. Упродовж XVIII ст. трапляється час від часу інформація про неграмотних представників козацької верхівки, щоправда, її нижчої ланки. Наприклад, у ревізії Монастирищенської сотні Прилуцького полку 1737 р. «асаул сотений и сотеное правленіє содержащий» Костянтин Богданець, городовий отаман Антон Каленбет, а також тамтешній війт не змогли поставити підписи: за них це зробив сотенний писар⁵⁹. Аналогічно у ревізії Ніжинського полку того ж року зафіксований наступний запис: «хоружій сотенній сотнѣ третою полковою Нѣжинскою, и на сей часъ сотенное правленіє содержащий, Демидъ Рожовець, а вѣмѣсто его, Рожовъця, неграмотного по его прошенію комисар то же сотнѣ Василь Плесконушь руку приложилъ»⁶⁰. У 1772 р. абшитований військовий товариш Семен Жоравка не міг засвідчити свою сказку, «а мисто его неграмотного по его прошенію» це зробила інша особа. Так само у 1778 р. просили подібної допомоги абшитований сотенний хорунжий Опанас Булашевич, який не вмів писати, і неграмотний син значкового товариша Іван Щерба⁶¹.

Окреме питання — глибина освіченості тогочасної еліти. Схоже, мав рацію Л. Окиншевич, стверджуючи, що «неписьменних, як бачимо, сливе немає серед українського панства кінця XVIII ст. В цім воно ніби пішло далеко від своїх дідів — людей XVII ст., що трохи чи не в переважній

⁵⁶ Панащенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини... — С. 135.

⁵⁷ Див., наприклад: Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения уложения. — С. 9.

⁵⁸ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДАК України). — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 6650. — Арк. 1–17.

⁵⁹ Там само. — Спр. 19379. — Арк. 363.

⁶⁰ Там само. — Спр. 19371. — Арк. 469.

⁶¹ Генеалогія української шляхти: послужні списки погарської шляхти 1772–1781 рр., «Описаніє» ніжинської шляхти 1784 р. — К., 2008. — С. 18. — № 3; С. 63. — № 43; С. 73. — № 53; С. 113. — № 76.

своїй частині були неписьменні. Але більшість пише і читає російською мовою, з постійним рефреном, що «другихъ наукъ не знаеть». Це свідчить, що освіта ця у багатьох була неглибока і поверхова, хатня освіта»⁶².

Наведені дослідником приклади показують, що на 1783 р. із 13 бунчукових товаришів Ніжинського полку всі вміли читати й писати російською*, троє знали ще латинську, а 1 — латинську й польську мови. Того самого року з 35 військових товаришів Лубенського полку переважна більшість — 28 осіб — читали й писали російською, а серед решти були знавці латини, польської та французької мов. Тоді ж 66 із 70-ти ніжинських військових товаришів характеризувалися як такі, що «грамоти читать и писать по російски уміють, другихъ наукъ не знають». Зате двоє володіли ще латинською, 1 — грецькою, а 1 — латинською і французькою мовами. Із 65 значкових товаришів Київського полку на 1782 р. «російською» писали 42 особи, знали «російську грамоту» двоє, стільки ж її вивчали. Решта або володіли ще іншими мовами, або ж їх опановували⁶³. Окреслений рівень знань засвідчує, що частина козацької еліти, крім домашнього та дяківського навчання, могла відвідувати як мінімум початкові «класи» академії чи колегіумів.

Разом із тим інша група фактів дозволяє вести мову про значно глибшу освіту частини старшини. Крім відомих прикладів навчання в «латинських школах» Гетьманату та за кордоном, колекціонування бібліотек, виписування періодики⁶⁴, добрим маркером того, що козацька еліта не лише була чи не найосвіченішою з-посеред решти представників українського соціуму, а розуміла значення освіти, ба більше — переймалася її характером, є вияв невдоволення існуючими в Лівобережній Україні «училищами» та спроба реалізації власного «просвітницького проекту» з кінця 1750-х років.

⁶² *Окініевич Л.* Значне військово товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // ЗНТШ. — Мюнхен, 1948. — Т. CLVII: Праці Історично-філософичної секції. — С. 77.

* Навряд чи йдеться про власне російську мову. Найшвидше, це той рівень, який документи також окреслюють як навченість «русской грамоти».

⁶³ *Окініевич Л.* Значне військово товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. — С. 76–77.

⁶⁴ Див. перелік цих фактів хоча б у: *Панашенко В.В.* Соціальна еліта Гетьманщини... — С. 136–143; *Ігнатова О.* Культурно-освітній рівень козацької старшини в епоху Просвітництва // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — 1999. — Т. 4. — С. 28–35. Щодо колекціонування книг, то цікаві наведені В. Модзалевським дані про поширення в Україні у середині XVIII ст. друкованої продукції, закупленої у вроцлавського торговця Корна. Серед його клієнтів значилися представники кількох відомих козацьких родин та церковної еліти, Києво-Могилянська академія і, схоже, один київський міщанин. Решту замовників становили іноземці, які перебували в Україні, — військові, лікарі, аптекарі, пастори (Див.: *Модзалевський В.* З історії книги на Україні // Книгарь. Літопис українського письменства. — 1918. — Ч. 5 (січень). — С. 235–238).

Доказом того, що Могілянська академія та інші «латинські школи» не задовольняли у XVIII ст. козацьку еліту, слугують не лише звичні практики відправки козацькою старшиною своїх дітей «совершить» високу освіту за межі України після студій у Києві, які були необхідною початковою базою, в першу чергу — мовною⁶⁵, а й прямі критичні репліки та намагання посприяти реформі «латинських шкіл». Краще зрозуміти таке ставлення українських можновладців до закладу, де здобували освіту якщо не вони самі, то їхні батьки, допоможе вивчення зміни освітніх стратегій сильних світу. Зокрема, досить виразно простежується, принаймні від середини XVIII ст., намагання козацької старшини прилаштувати синів на військову службу у російську армію та пов'язати кар'єрне зростання саме з просуванням військовими рангами. Відтак і для навчання вибиралися відповідні заклади. Зміни освітніх пріоритетів добре простежуються на прикладах окремих родів. Так, потомок згаданого вище охочекомонного полковника Іллі Новицького (чий син студіював у Києві), Олександр Новицький (1748–1823), по матері пов'язаний із родом Сулим, освіту здобував вже не в Могілянській академії, а в сухопутному Шляхетському кадетському корпусі (1763–1766)⁶⁶. Поодинокі представники козацтва з підросійської України у 1760-х роках фіксуються також у стінах Московського університету: 1762 р. туди вступив сотницький син із Сумського полку, наступного року — двоє дітей полкового ніжинського осавула⁶⁷. Загалом же розуміння тогочасною українською елітою потреби в освіті добре сформулювало у своєму наказі 1767 р. до Законодавчої комісії чернігівське шляхетство: «без добраго воспитания нельзя быть искусным и храбрым военачальником, мудрым государственным служителем, справедливым судьей гражданам общества»⁶⁸.

Те, що віднесене тут до «добраго воспитания», різнилося від традиційного наповнення київського академічного курсу. Нові тренди у тогочасній освіті добре сформулював історик XVIII ст. князь Михайло Щербатов. Він

---

⁶⁵ Роль Могілянських Атен, як місця підготовки для подальших глибших студій, ще у 1930 р. оцінив професор Петро Кудрявцев: «... незважаючи на зашкарубність системи й застарілість матеріалу, академія, все ж, збуджувала прагнення до наукової освіти й давала формальні засоби для того, щоб нею — за сприятливих обставин — опанувати» (Див.: Кудрявцев П. Освітні мандрівки вихованців Київської академії за кордон у XVIII ст. // Дух і Літера. — 2003. — № 11–12. — С. 114. Передрук статті із: Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. — 1930. — Зб. 1. — С. 285–294).

⁶⁶ *Стороженко Н.В.* Отрывки из фамильных преданий и архивов // Киевская старина. — 1891. — № 2. — С. 320–321.

⁶⁷ *Феофанов А.М.* Студенчество Московского университета XVIII — первой четверти XIX века. — С. 50.

⁶⁸ Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения уложения. — С. 14.

прямо вказував, що на часі були не латина і грека, не Арістотель, Платон та святі отці, а пізнання нових досягнень фізики, хімії та математики, що в навчанні «надлежало входити в познання вновь изобретенных наук, изучится военному искусству, литью пушек, военной и гражданской архитектуре»⁶⁹. Зупинимося на «освітніх» прагненнях українського шляхетства та їхніх планах «доброго воспитания» детальніше.

Шляхетські проекти «доброго воспитания»

У другій половині XVIII ст. одна за одною з'являлися ініціативи створити у Гетьманщині інакші від існуючих навчальні заклади. Перша з відомих спроб, що стосувалася запровадження університету в Батурині (його статут складався на основі німецьких та Московського університетів), датована 1760 р.: йдеться про нереалізований проект Теплова, складений для гетьмана Кирила Розумовського, у якому, до речі, навчання у «латинських школах» до риторики розглядалося як підготовка до університетських студій⁷⁰. До відкриття Харківського університету питання про заснування такого типу навчального закладу на теренах підросійської України піднімалося ще вісім разів (двічі у 1764, у 1765, 1767, 1781, 1786, 1801, 1802–1803 рр.), а ініціатором нововведення виступала у п'яти випадках українська еліта. У трьох проектах (1764, 1765 та 1767 рр.) серед місць локалізації нових навчальних закладів фігурував Київ⁷¹. Цікаво, що голоси про створення українського навчального закладу лунали у поліфонії з подібними планами освітніх університетських реформ 1760–1780-х років загалом у Російській імперії. В останніх більшою чи меншою мірою відобразилися найперше німецькі тенденції переходу від «докласичного» до «класичного» університету через «модернізований» заклад, коли встановлювалися інакші зв'язки з державою та інакшого сенсу набували «академічні свободи». Першим у цій шерезі вважається проект Філіпа Генріха Дільтея, представлений імператриці у листопаді 1764 р.⁷²

⁶⁹ Разныя сочинения князя М.М. Щербатова // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских (далі — ЧИОИДР). — 1860. — Кн. 1. — С. 26.

⁷⁰ *Рождественский С.В.* Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII–XIX веках. — С. 197.

⁷¹ *Миловидов Л.* Проекти вищої школи на Чернігівщині (1760–1803 рр.). — С. 65–89. Слід зазначити, що Київ ще раніше бачився місцем улаштування університету, щоправда, цей проект ішов «ззовні»: місто, як планований університетський центр, згадане поряд із Москвою, Петербургом і Астраханню в адресованих 1711 та 1716 рр. Петру I освітніх проектах німецького філософа Готфріда Вільгельма Лейбніца (Див.: *Смагина Г.И.* Немецкие образовательные идеи и российская школа XVIII в. // «Вводя нравы и обычаи Европейские в Европейском народе»... — С. 209.

⁷² Див. детальніше: *Андреев А.Ю.* Идея университета в проектах образовательных реформ в России 1760–1780-х гг. // Там само. — С. 163–189.

Яскравою «колективною» ілюстрацією заангажування козацької еліти питаннями освіти та їхньої візії інакшого, ніж «латинські школи», навчального закладу, є проект київського університету, викладений у відповідному пункті складеного 1763 р. і поданого Катерині II 1764 р. клопотання гетьмана і шляхетства зі старшиною про відновлення старовинних прав: «К безсмертной вашего императорского величества славе, а к просвещению и пользе малороссийского народа весьма много служить может, ежели всемилостивейше указ соблагоизволите, по примеру находящихся в иностранных государствах университетов и гимназий и с такими-ж привилегиями, завесь и в Малой России два университета и несколько гимназий»⁷³.

У цих пропозиціях існуючій академії відводилася досить скромна роль — один із університетів мав розміститися на її території після виселення ченців Братського монастиря і спорудження нових будівель для студентів та професорів. З огляду на пропоноване відкриття у Києві ще й четвертого, богословського факультету з викладачами духовного сану під протекцією київського митрополита (курувати рештою факультетів належало гетьману), можна припустити, що його основою і мали стати могилянські «латинські школи». Крім того, матеріально забезпечувати новостворений заклад планувалося коштом церковних маєтностей⁷⁴.

Прохання 1764 р. були лише концентрованим виразом бажання гетьманської еліти мати інакшу від існуючої систему освіти на батьківщині. Не перевантажуватимемо текст поодинокими свідченнями на підтвердження цієї добре відомої в історіографії тези⁷⁵. Шляхетські голоси про потребу змін добре фіксуються вже у 1750-х роках⁷⁶. Більше того, у 1764 р. в

⁷³ Прошение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о возстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 году // Киевская старина. — 1883. — № 6. — С. 343–344.

⁷⁴ Там же. — С. 344.

⁷⁵ Див., наприклад: *Грушевський О.* Зміни шкільної системи на Лівобережжі в XVIII в. // Україна. — 1924. — Кн. 1–2. — С. 83; *Грушевський М.* Три Академії // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. — К., 1930. — Зб. 1. — С. 7; *Миловидов Л.* Проекти університету у Києві у другій половині XVIII в. // Там само. — С. 296 та ін.

⁷⁶ Див., наприклад, репліку з Чернігівщини перших років гетьманування Розумовського: «Учение как к просвещению разума, так и к содержанию всяких добрых порядков в государствах больше всего способствует; наилучшие государи, полководцы, градоначальники были философы; надлежит нам стараться о распространении наук в нашем отечестве, а распространить их не можем, не учредив хороших училищ и не дав должного на них содержания» (Речь «О поправлении состояния» Малороссии // Киевская старина. — 1882. — № 10. — С. 124). Є спокуса назвати відповідний пункт Гадяцького договору 1658 р., у якому йшлося про надання київським «школам» статусу академії, чи не першим свідченням козацького зацікавлення проблемами освіти, найперше — її якісною стороною, а не лише матеріальною чи силовою підтримкою. Однак, як доводить Н. Яковенко,

академії заявляли, що в її стінах «нине весма малое число имеется» саме дітей «разних господ»⁷⁷. Чада останніх, як свідчили у навчальному закладі, до того ж досить вибірково підходили до навчальної програми і студіювали лише те, що вважалося необхідним їхнім життєвим планам: «Многие из них не для латинского, но единственно для немецкого и французского языков в Академию приезжают, почему некоторые из них латинскому языку и не обучались»⁷⁸.

Разом із тим, у 1750–1760-х роках та наступних десятиліттях сини малоросійської шляхти продовжували навчатися у Києві.

Глибину зацікавлення тогочасної української еліти питанням якісної освіти, з одного боку, та невдоволення існуючою — з іншого, засвідчує підготовка наказів для створеної у 1767 р. Законодавчої комісії. З десяти вироблених «малоросійською» елітою клопотань у семи йшлося про відкриття в Україні університету, кадетського училища та жіночого

включення до документа згаданої вимоги було не козацької голови рішенням, а «залаштунковим впливом» Лазаря Барановича. Надалі, втім, ідея академії не вмерла, а кочувала у козацьких вимогах наступних десятиліть, починаючи від інструкції Павла Тетері послам Війська Запорозького на сейм 1664 р. (Див. в останньому виданні статті, вперше оприлюдненої 2008 р.: *Яковенко Н.* Київські професори за лаштунками Гадацької угоди: до історії спроби перетворення Могилянської колегії на університет // *Яковенко Н.* Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — початку XVIII століття. — К., 2012. — С. 342–367).

⁷⁷ АИД. — К., 1906. — Т. III: Царствование Екатерины II (1762–1796 гг.). Киевский митрополит Арсений Могилянский (до 1770 г.). — С. 108. — № XII.

⁷⁸ Там же. — С. 68. — № XII. Цікаво, що ще двома десятиліттями раніше латина, можливо, «за старою звичкою», а також інші традиційні премудрості гуманістичної школи долучалися до необхідних представнику української еліти знань та перемішувалися з новими «віяннями». Коло освітніх достоїнств добре зобразив Микола Ханенко у «Сыну моему Василию Ханенку увещании» 1746 р. Хлопець мав поводитися, як належить («наставлятися и в регулах политичных, и во всяких порядках, которые благочинному и честолубивому человеку знати подлежит»), оволодіти латинською і французькою мовами, «не забывая и немецкого», студіювати поетику, риторику, логіку, фізику та метафізику, історію, арифметику, геометрію, тригонометрію, астрономію, геодезію, військову та цивільну архітектуру, механіку, юриспруденцію, етику та економіку, «політику», а також живопис, музику «либо какого другого майстерства, что честному и ученому человеку, к знанию и искуству благопристойно» (О бумагах Генерального хорунжаго Николая Даниловича Ханенки // *Черниговские губернские ведомости.* — 1852. — № 34. — Отд. II. — Часть неоффиц. — С. 350). Не погоджуючись із другою частиною твердження О. Дзюби про те, що в «увещании» згадано традиційні українські доброчинності («відбиті ідеали козацької старшинської еліти, яка майбутнє своїх дітей пов'язувала з освітою та належним вихованням в традиційних для українців доброчинностях, що мало б забезпечити успішну кар'єру»), ще раз наголосимо — освіта, принаймні на декларативному рівні, бачилася українською елітою необхідним елементом підготовки дітей до дорослого життя, а Ханенкові нотатки виопуклюють розуміння якості навчання та його користі (Цит. за: *Дзюба О.М.* Приватне життя козацької старшини XVIII ст. — С. 161).

«дому воспитания». Що цікаво, серед цих семи були також пропозиції київської, чернігівської та переяславської шляхти, тобто представників тих місцевостей, де функціонували академія і колегіуми⁷⁹. Стародубська еліта так описала якість освіти, що їх давали три вищезгадані заклади: «к большому просвещению разума человеческого и к получению других нужных для службы государственной и к пользе всеобщей наук суть недостаточны»⁸⁰.

Переяславське шляхетство, оперуючи просвітницькими топосами «интересов государственных», «пользы юношества», «просвещения... разума» та просячи заснувати казенним коштом шляхетський корпус «и дом воспитательный для благородных девиц», не забуло нагадати про брак «счастия» необхідної освіти в Гетьманщині і поклопотатися про рідний полковий центр, прохаючи «пожаловать нас высочайшею милостию в учреждении в Малой России на коште казенном из малороссийских таможенных доходов университета в городе Переясловле, яко сей город не последний между малороссийскими первейшими городами...»⁸¹.

Втім, тут, як і повсюди по Гетьманщині, з різних причин «латинські школи» продовжували і надалі виконувати роль головних, чи базових, освітніх осередків для багатьох сімей вельможного панства. Показово, що під переяславськими клопотаннями 1767 р., де згадано і про заснування нових навчальних закладів, стоять підписи підкоморія Якова Іскри (другий серед кількох десятків «субскрибантив»), підсудка Дмитра Лебеда (дев'ятий у переліку), полкового хорунжого Степана Ілляшенка та військового канцеляриста Івана Ісаєвича. У кожного з них у місцевому колегіумі на 1766 р. навчалося по двоє синів. Під наказом також підписався переяславський «граматик» 1766 р., син сотника Федора Киселевського Григорій Киселевський (тепер уже сирота). Там само зазначений підканцелярист Василь Гулак (син покійного військового товариша Івана Гулака), який

---

⁷⁹ Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения уложения. — С. 6–7, 13–14, 40–41; *Козут З.* Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830. — К., 1996. — С. 125–126.

⁸⁰ Цит. за: *Петров Н.И.* Введение // *Аид.* — К., 1906. — Т. III: Царствование Екатерины II. (1762–1796 гг.). Киевский митрополит Арсений Могилянский (до 1770 г.). — С. XVII та с. 18. — № III. Про невідповідний часові рівень освіти, що не влаштував лівобережне дворянство, див. також: *Литвинова Т.* Освітні традиції дворянства Лівобережної України в другій половині XVIII — на початку XIX століття // *Схід — Захід: Історико-культурологічний збірник.* — 2005. — Вип. 7: Спеціальне видання. Університети та нації в Російській імперії. — С. 52–63. Про застарілість існуючої освіти та невдоволення нею тогочасної еліти писав також В. Кравченко (Див.: *Кравченко В.* Університет для України // Там само. — С. 125–131).

⁸¹ Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения уложения. — С. 40.

міг бути у 1766 р. або «піітом», або «граматиком», відтак сином сотника Івана Гулака з Виповзок — у першому випадку, чи абшитованого померлого сотника Івана Гулака з Малої Каратулі — у другому. До слова, брати обох Василів — також тезки Федори разом із ними навчалися у тих самих «школах», так що дуже імовірно, продовжували студіювати у колегіумі на 1767 р. «Аналогіст» 1766 р. Олександр Дараган, син абшитованого переяславського судді Дмитра із Кропивної, доводився братом чинному полковому судді Петру та, вочевидь, був родичем значкових товаришів Григорія і Михайла Дараганів (підписи всіх трьох також стоять під наказом)⁸².

Схожі пропозиції про нові школи містилися і в петиціях частини слобідської старшини. Так, коли охтирці клопоталися про дозвіл відвідувати Харківський колегіум, у якому від 1766 р. у «прибавочних класах» навчали секулярним премудростям, то сумчани прохали про відкриття у Сумах університету для шляхетства та окремої школи для простолюду⁸³. Цікаво, що українська еліта значно активніше за російське дворянство переймалася питаннями поширення освіти. Так, загалом десь 24% дворянських наказів по цілій імперії піднімали питання освіти, причому у більшості випадків йшлося саме про дворянську освіту і не згадувалося про школи для інших станів. Однак про вищу освіту (університети, академії) клопоталися лише «малоросіяни» й естляндці, та ще дворяни Орловського повіту Білгородської губернії ратували за збільшення підготовки медиків. Лише 5 наказів представників цієї групи від трьох повітів Московської та двох Петербурзької губерній вели мову про потребу елементарної освіти для селянських дітей — переважно у школах на кшталт парафіяльних, з вчителями священиками, дяками чи паламарями⁸⁴. Загальна статистика така: зі 158 наказів дворянства та шляхетства лише в 35 заторкнуто питання освіти, однак найширші вимоги висловило українське панство, клопочучись і про кадетські корпуси, і про власний університет, і про жіночі навчальні заклади⁸⁵.

⁸² Наказ переяславського шляхетства // Сборник Императорского Русского исторического общества (далі — Сб. РИО). — СПб., 1889. — Т. 68. — С. 155–157. Сучасна генеалогія кропивнянських Дараганів не згадує Олександра серед дітей абшитованого полкового судді Дмитра і братів Петра Дмитровича (*Кривошея В.* Генеалогія українського козацтва: Переяславський полк. — К., 2004. — С. 265–266). Немає його і в В. Модзалевського (*Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. — К., 1908. — Т. I: (А–Д). — С. 371–394). Дані про переяславських колегіантів 1766 р. взято: ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Спр. 280. — Арк. 52–54 зв.

⁸³ *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. — Харків, 1993. — С. 121–122.

⁸⁴ *Курмачева М.Д.* Проблемы образования в Уложенной комиссии 1767 г. // Дворянство и крепостной строй России XVI–XVIII вв.: Сборник статей, посвященный памяти Алексея Андреевича Новосельского. — М., 1975. — С. 243–251.

⁸⁵ *Рождественский С.В.* Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII–XIX веках. — С. 283–285.

Невдоволення української еліти змістом освіти у 1770–1780-х роках могло посилюватися ще й у зв'язку з активним обговоренням на найвищому рівні, зокрема, під впливом просвітницьких уявлень, реформи системи освіти у Російській імперії та запровадження нової світської шкільної мережі⁸⁶.

Висловлюючись за створення інакших освітніх осередків, старшина стверджувала, що «латинські школи» Гетьманату придатні лише для освіти духовенства. Так, Григорій Винський, майбутній військовий родом із Чернігівщини, який студіював у Києві впродовж п'яти років (до середини 1768 р.), у своїх більш ніж ста сторінкових спогадах присвятив академії близько однієї сторінки. Його враженням від пережитої особисто науки відведено її половину: «Киевская академия, по назначению своему для духовенства, пеклась наиболее образоватъ людей в сие звание. Посему науки, преподаваемые в ней, были: грамматика, пиитика, реторика, философия, богословие и языки: латинский — как основание, польской — как истолковательный; по них греческий и еврейский — как нужные для разумения церковных писателей; немецкому и французскому хотя также обучали, но весьма недостаточно^{*}; прочия же науки там были совершенно неизвестны. Из сего можно видеть, что я, учившись весьма похвально, бывши в одной реторике три года, говоривши и писавши латинским и польским языками, как моими природными, имевши набитую голову тропами и фигурами, умевши состроить хрию правильную и превращенную, выехал из Киева настоящим, касательно необходимейших знаний, дурнем до того, что ежели бы добрый человек, квартировавший тогда в Киеве, канонерского полка штаб-юнкер Паченко, не показал мне первых правил арифметики, я бы принужден был считать по пальцам»⁸⁷.

Винський, звісно ж, «обміряв» тогочасну могилянську освіту своєю міркою, з огляду на власні потреби та з віддаленої часової перспективи. Однак подібні до його характеристики студій («по назначению своему для духовенства») та оцінки їх якості звучать у другій половині XVIII ст. непоодинокі. Вихованець Гальського, Лейденського та Стразбурзького університетів, автор «Черниговского наместничества топографического описания...» Шафонський, пишучи у середині 1780-х років про київські, чернігівські та переяславські «школи», згадав, що раніше у них навчалися

---

⁸⁶ Про Катерининські освітні реформи та роль просвітницьких настанов у їх підготовці див.: *Kusber J. Individual, Subject, and Empire. Toward a Discourse on Upbringing, Education, and Schooling in the Time of Catherine II // Ab Imperio. — 2008. — № 2. — P. 125–155.*

^{*} Якість навчання мов добре простежити на прикладі самого Винського: після Києва він продовжив на дев'ять місяців студії у приватному пансіоні в Глухові для опанування французької мови.

⁸⁷ *Винский Г. Мое время / Ред. и вступ. ст. П.Е. Щеголева. — СПб., 1914. — С. 13.*

«самых почтеннейших дети», проте «ныне, по неимению порядочных гимназий и университетов, достаточные дворяне содержат учителями иноземцев, а другие отдают в Москве, Петербурге и других местах в училища, в кадетские разные корпусы, а некоторые посылают в чужие края, так что уже в малороссийских латинских школах одни почти поповския и другия церковническия дети учатся»⁸⁸.

Син головного інспектора Кадетського шляхетського корпусу, вихованця Київської академії Григорія Полетики Василь на зборах дворянства Роменського повіту у 1801 р. теж типово для його середовища охарактеризував могилянські «школи»: «Доселе нет еще у нас хорошо учрежденных училищ для воспитания и обучения юношества. Киевское только носит имя Академии, а в самом существе своем заключает в себе одну только богословскую школу, наполненную монахами. Их толкования и пустые споры о том, что ум человеческий постигнуть не может, томят только юные умы, которые б должно более просвещать нужнейшими и в общежитии полезнейшими учениями. Вместо математики, точностию и ясностию своею приучающей нас к основательным рассуждениям, говорят там о метафизических тонкостях — вместо Истории, которой примеры столь нужны для образования юношества, о богословских тонкостях»⁸⁹.

Оцінку спрямування могилянського навчання як духовного дав Максим Берлинський — виходець із священницької родини, сам вихованець Київських Атен (1776–1786), який, до того ж, мав відношення не до військової сфери, як, скажімо, Винський, а безпосередньо до історії, зокрема, як автор написаної на рубежі XVIII–XIX ст. «Истории города Киева от основания его до настоящего времени». У другій частині праці («Топография города Киева») назва одого з підрозділів про устрій Києво-Подолу — «Академия духовная и Киево-Братский монастырь» — свідчить сама за

---

⁸⁸ Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России, из части коей оное наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским, с четырьмя географическими картами. В Чернигове, 1786 года. — К., 1851. — С. 35.

⁸⁹ Цит. за: *Литвинова Т.* Освітні традиції дворянства Лівобережної України в другій половині XVIII — на початку XIX століття. — С. 59–60. Слід зауважити, що «малоросійське шляхетство» не було оригінальним у своїх закидах до гуманістичної школи. Приблизно у той самий час, що й Василь Полетика, на початку XIX ст., Гуго Коллонтай схоже відгукувався про школи, що їх провадили чернечі згромадження: «Szkoly nasze zakonne wprawiały młodzież w zbytne nabożeństwa praktyki, gadano im nieustannie o religii, o ncnocie i potrzebie poczciwego obcowania na świecie, lecz prócz prawideł chrześcijańskiej nauki nie mieli oni żadnego gruntu, jakie daje czysta filozofia moralna, dobrze zrozumiana nauka prawa natury, politycznego i ekonomicznego» (*Kollntaj H.* Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III (1750-1764) / Opracował Jan Hulewicz. — Wrocław, 1953. — S. 137).

себе. У цьому коротенькому огляді академічної історії та локалізації навчального закладу Берлінський іменує його не інакше, як «духовним»⁹⁰.

Зрештою, «духовними» Київські Атени називаються вже і в офіційних документах. Для прикладу, згідно з іменним височайшим указом, даним Комісії про заснування училищ щодо укладення плану заведення університетів у Пскові, Чернігові та Пензі від 29 січня 1786 р., передбачалося, що «богословский факультет не должен входить в университеты; ибо по правилам, от предков наших принятым и от нас свято наблюдаемым, учение богословии присвоено училищам духовным, из коих не токмо две духовныя академии Московская Законоспаская и Киевская тем факультетом снабдены, но и всякая семинария может завести сие учение»⁹¹.

Таке резервування «латинських шкіл» за духовенством зауважує ще одну особливість вибору соціальними «верхами» місця для студій. Тоді вважалося, що навчатися слід не лише відповідним наукам, а й у достойному оточенні рівних собі однокашників. У проєктах освітніх реформ у Російській імперії XVIII ст. стверджувалося, що виховання «істинних синів батьківщини» якраз повинне прививати відчуття станової належності, а відтак отримувати його слід саме у станових навчальних закладах. До таких Татіщев, наприклад, відносив саме Кадетський корпус, а не, скажімо, Московську академію, де були вихідці із «подлих» станів⁹². Тож не дивно, що відкриті при новоствореному Московському університеті академічні гімназії ділилися за становим принципом — окремо дворянська, окремо для решти учнів («різночинницька»). Їх вихованці відрізнялися також формою мундира та окремо харчувалися. Дворяни традиційно частіше обирали французьку та німецьку мови та відвідували клас «художеств»⁹³. Вочевидь, козацька верхівка, все більше віддаючи перевагу новим навчальним закладам, переймалася не лише їхніми курікулумами, а й відповідними «статусними» речами, яких всестанові Могилянські «школи» не забезпечували вповні.

Заангажування козацької еліти питаннями освіти не обмежувалося благими намірами та планами відкривати нові навчальні заклади. Маємо й конкретну та промовисту дію — частково успішну реалізацію власного «просвітницького проєкту» у Гетьманщині, починаючи з кінця 1750-х років. Перші зусилля козацької старшини, спрямовані на більш-менш

⁹⁰ Берлінський М.Ф. Історія міста Києва. — К., 1991. — С. 245.

⁹¹ АйД. — К., 1908. — Т. V: Царствование Екатерины II (1762–1795 гг.). Киевский митрополит Самуил Миславский (1783–1795 гг.). — С. 139. — № XXXIV.

⁹² Моряков В.И. Проблема воспитания «истинного сына Отечества» в России XVIII в. // Вестник Московского университета. — 2009. — Серия 8. История. — № 2. — С. 45–48.

⁹³ Рождественский С.В. Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII–XIX веках. — С. 196, 238.

широке поширення елементарної освіти, зафіксовано у 1758 р. Саме тоді у ролі просвітника виступив лубенський полковник Іван Кулябка, який у донесенні гетьману просив дозволити обов'язкове навчання здібних козацьких синів «грамоти» у парафіяльних школах, а тих, «кои по изучению грамоти не способны покажутся, или в лѣтах переросли будутъ, техъ военной и артилерійской и другой къ войсковой службѣ принадлежащей экзерцицій заобучать». Кулябка аргументував свою пропозицію тим, що із багатьох сотень йому повідомляли, «что не только в сотенніе комисари, коймъ необходимо быть должно, грамотным, яко жъ та должность бываетъ всегда многотрудна, и простолюдинамъ непонятна; но и въ сотенніе старшини ко опредѣленію крайней есть недостатокъ въ грамотныхъ людяхъ, зачемъ въ инихъ сотняхъ не точію асауловъ и хоружихъ, но и атамановъ сотенныхъ нетъ грамотных и въ бываемиѣ въ походи, комендирацій по недостатку за многими сотенных старшинъ роскомандированіями, за сотенныхъ командировъ, наряжаются, и командируются зъ сѣлскихъ атамановъ и родовихъ козаковъ, такъ же неграмотніе»⁹⁴. У 1765 р. Генеральна військова канцелярія клопоталася про запровадження «лікнепу» в усіх полках. Детально відомо про виконання розпорядження у Чернігівському⁹⁵.

Перший відомий «просвітницький проект» української еліти⁹⁶ був, разом з тим, вельми консервативним за якісними параметрами. Принагідно звернемо увагу на дві особливості старшинських просвітницьких потуг. Перша — це достатньо запізніле звернення до лікнепу серед рядового козацтва. Тут можна, зокрема, пригадати, що про приклади поширення освіти серед, приміром, солдатів регулярної армії українська шляхта могла не лише чути, а й спостерігати за ними «під боком». Так,

---

⁹⁴ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Збірник документів / Упоряд., автор передмови та комент. В.Й. Горобець. — К., 1993. — С. 75. — № 32 (при цитуванні збережено запропоновану упорядником пунктуацію, хоча, як видається, вона не завжди доречна).

⁹⁵ Максимович Г. Обучение грамоте и воинской экзерциции в Старой Малороссии в конце XVIII века // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца (далі — ЧИОНЛ). — 1913. — Кн. 23. — Вып. II. — С. 89–137; Панащенко В.В. Навчання козацьких дітей грамоти та військової справи на Лівобережній Україні в XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1972. — № 2. — С. 103–108.

⁹⁶ О. Сидоренко, пишучи про Україну і Просвітництво, не згадує цього намагання організувати більш-менш широкий «лікнеп», хоча й згадує про віру представників української еліти Гетьманату в освіту як засіб для соціальної трансформації. Историк, натомість, для підтвердження цієї тези наводить інший факт — долучення Бантиша-Каменського до відкриття 1768 р. бурсацької бібліотеки в Києво-Могилянській академії (Sydorenko A. Ukraine and the Enlightenment // На службі Кліо: Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. — Київ-Нью-Йорк-Торонто-Париж-Львів, 2000. — С. 166).

наприкінці 1741 р. відбувалися заходи з організації школи у Глухові для малолітніх дітей тамтешнього гарнізону. У ній хлопців мали навчати писати, арифметики, інженерної та артилерійської і «протчим наукам»⁹⁷. Окреслена у Кулябчиному проекті навчальна програма увиразнює іншу патріархальну рису старшинського просвітницького проекту — звернення до традиційного, позбавленого будь-яких модернізаційних наголосів елементарного навчання для козацьких синів: і за програмою, і за вчителями (дяками), що його реалізували, це було типове парафіяльне шкільництво.

Застосування традиційної дяківської шкільної науки у козацьких просвітницьких зусиллях не завжди ставало у добрій нагоді при реалізації ідеї широкого поширення писемності, адже «алфавітизація» дітей інколи наштовхувалася на нерозуміння духовенства. На проблеми вказував у листах до київського митрополита Кулябка. Так, 13 грудня 1761 р., інформуючи владу про свої успіхи («... уже такихъ обучаючихся дѣтей набралось во всѣхъ полку моего сотняхъ до трехъ тысячъ и часъ отъ часу болшимъ числомъ прибавляются, зъ койхъ многыє уже и Псалтыри виучили, а иніє и писать обучаются...»), полковник просив вплинути на вчителів: «Особливо же учинить срогоя притвержденія куда надлежит архипастырскими указами всепокорнѣйше прошу, дабы дячки, по школамъ обрѣтаючієся при церквахъ, отнюдь безъ пашпортовъ и свидѣтелства приходскихъ священниковъ и сотеной старшини не бродили, а малчиковъ дѣтей козачихъ прилѣжно бы и с пилностію досматривали и обучали, якожь оныє дячки не только годовую от прихожанъ и от всякого малчика особливо за обученіє по договору получаютъ заплату. Да и попи сѣлскіє такихъ дячковъ въ посланки и въ поездки съ собою и домашними ихъ не употребляли бы, ибо зъ того чинится въ обученій дѣтей помѣшателство и остановка. Да и приходящихъ безъ свидѣтелства и пашпортовъ бродягъ по школамъ не принимали бы, но отсилали бѣ оныхъ на уряди, понеже многіє у господъ служители, починивъ воровства, по школамъ укриваются...». Кулябка скаржився, що про все те раніше від консисторії і від полкової канцелярії надходили розпорядження до протопопів, «точію никакова успѣху не послѣдовало»⁹⁸.

Майже за рік, 8 листопада 1762 р. лубенський полковник знову писав до київського митрополита, повідомляючи, що попри його минулорічні прохання розібратися з дяками та ствердну відповідь владу, від сотених старшин стало відомо, що деякі міські та сільські священники «и нынѣ дячков во всѣ свои привати, поездки и посылки употребляютъ, работа

⁹⁷ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 8189. — Арк. 1а.

⁹⁸ НБУВ. ІР. — Ф. 160. — Спр. 518. — Арк. 332-333.

оними какъ бы своими поддаными безпрестанно, и тѣмъ въ изобученіи козачихъ дѣтей причиняють немалую остановку и помѣшателство».

Ще більше проблем із реалізацією задуму широкого «лікнепу» з навчанням виникало через те, що ієреї «ежечастимъ тѣхъ дячковъ безъ вѣдома и согласія парохіанъ, по однимъ своимъ прихотямъ, умышленно перемѣнами и вовся пресѣкають оноє козачихъ дѣтей ученіє».

Як приклад, Кулябка наводив ситуацію у Пирятинській протопопії, де курінський намісник Павло і його брат Андрій Петрановські переслідували наставленого парафіянами здатного до викладання дячка Григорія Чубаровського, бажаючи поставити до церковної служби своїх синів. Петрановські добилися свого, проте виявилось, що їхні чада «къ пѣнію неискусны, а къ ученію дѣтей за безпрестаннымъ пянствомъ, а къ тому неприлѣжаніємъ крайне не годятся». Зрештою, ці нові дячки посварилися між собою і, залишивши школу пустою, живуть по власних домівках, а коли вибрані для науки хлопці до них приходили на навчання, «то оныє ихъ не обучая книжного чтенія, употребляютъ въ домашніє послуги». Згадані церковнослужителі не слухалися навіть сотника, який покликався на відповідне митрополиче розпорядження, «съ нарѣканіємъ будто єму, сотнику, до того и дѣла нѣтъ». Кулябка, нагадуючи, що від «онихъ малчиков какъ найлутче писменной грамоты изобученію, отъ чего по времени не точію онымъ дѣтямъ, но и всему отечеству явно видная полза слѣдуєтъ», знову просив преосвященного розпорядитися, аби у Лубенському полку міські та сільські священники дячків у свої «привати» не використовували, без згоди парафіян не переміняли та не приймали по школах «бродяг», чинячи такими діями перешкоди у навчанні грамоти⁹⁹.

Реакція на шляхетські освітні проекти

Інший бік медалі, на який слід поглянути, — реакція самих «латинських шкіл» Українського Гетьманату на виклики часу та шляхетські закиди. Відразу зазначимо, що академічні достойники розуміли потреби окремих змін, однак не завжди мали можливість втілити їх у життя, або ж робили це не відразу.

В'ялість реакції добре помітно, коли порівняти українське шкільництво із сусіднім річпосполитським. Так, єзуїти, від яких Петро Могила перейняв модель навчального закладу, проектуючи православний колегіум

---

⁹⁹ Там само. — Арк. 510—511 зв.; див. також: *Н.П.* Опыт обязательного обучения козацких детей грамоте в Лубенском полку, в 1762 году // Киевская старина. — 1906. — № 1. — С. 3—5.

у Києві, у XVIII ст. зробили кілька суттєвих кроків, аби модернізувати навчальні програми та пристосувати їх до вимог часу. Зокрема, зазнали певних змін не лише традиційні виклади гуманістичного шкільництва, в яких, приміром, ширше стала використовуватися польська мова, а й до «старої» програми додалися нові предмети. Крім вивчення німецької та французької мов¹⁰⁰, започаткованого вперше 1709–1710 навчального року у Сандомірі, окремих предметів історії та географії приблизно від 1740 р., як ілюстрацію можна привести поширення у колегіумах Товариства курсів математики та фізики. Ще у 1728 р. у Красному Ставі було відкрито дворічний студіум для підготовки викладачів математики. Від 1743 р. важливим центром фізико-математичних наук став Львів, де єзуїти мали навіть свою спеціалізацію — акцент на військовому спрямуванні¹⁰¹. Та найбільшою модернізацією шкільництва (і не лише того, яким опікувалося Товариство) стало створення у Речі Посполитій у XVIII ст. мережі Collegium Nobilium¹⁰².

Шляхетські колегіуми, що їх не знала козацька Україна, якраз і мали задовольнити потреби у навчанні сильних світу, зокрема, через інакше наповнення навчальної програми. Нові школи створювалися спеціально

---

¹⁰⁰ Роль мови освіченої Європи — латини впродовж ранньомодерного часу хоча й зберігала формально-символічну функцію, все ж поволі знижувалася. Поступово латина витіснялася з багатьох сфер ужитку. У різних частинах Європи цей процес тривав з різного інтенсивністю: раніше нові мови посунули латинську в освіті, приміром, в Англії. В Угорщині ж вона протрималася до XVIII, а от в Хорватії — до XIX ст. (Див.: *Houston R.A. Literacy in Early Modern Europe.* — P. 24–25).

¹⁰¹ *Piechnik L., S.J. Przemiany w szkolnictwie jezuickim w Polsce XVIII wieku // Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce. Wybór artykułów.* — Kraków, 1994. — S. 183–209.

¹⁰² Ці навчальні заклади не були фактом лише річпосполитської історії освіти. Єзуїти практикували їх в інших країнах, що зайвий раз засвідчує, що такі заклади були на часі. Так, у Відні Товариство відкрило подібну школу у 1746 р. На честь Марії Терезії, тоді австрійської ерцгерцогині і правительниці Нижньої Австрії та міста Відня, яка сприяла цій акції, вона отримала назву «Collegium Nobilium Theresianum Societatis Jesu». Від створення цього закладу веде відлік реформа шляхетської освіти у монархії. Серед перших вихованців колегіуму були представники австрійської аристократії, зокрема, сини канцлера, кабінет-секретаря імператриці та ін. (Див.: *Хаванова О.В. Заслуги отцов и таланты сыновей: венгерские дворяне в учебных заведениях монархии Габсбургов. 1746–1784.* — С. 78–89). Цікаво, що навіть у Москві, де єзуїтська школа діяла короткий час (1701–1719 рр.), серед її близько 30 російських та іноземних учнів фігурували прізвища тогочасних можновладців (Наришкін, Долгорукий, Апраксін і Голіцин). Відкриваючи заклад, єзуїти очікували попит на німецьку мову, а також викладали геометрію й алгебру (*Шлафли Д.Л., младший. Педагогическое наследие иезуитов в России Екатерины II // Россия и езуиты. 1772–1820.* — М., 2006. — С. 145–146). Щоправда, елітним в Росії став коледж Товариства, відкритий значно пізніше, 1803 р., у Петербурзі; тоді у ньому навчалося понад 50 представників благородних сімей; у 1820 р. був закритий, а єзуїти вигнані (*Цумбаева Е.Н. Иезуиты XVIII века и их влияние на формирование русского католицизма // Там само.* — С. 311).

для окремого навчання дітей привілейованого стану: магнатерії та багатії шляхти. Collegium Nobilium функціонували як окремі інституційні одиниці з власним ректором та викладачами. Навіть якщо у невеликих закладах, як-от Острозі та Любліні, у шляхетських колегіумах викладали ті самі професори, що й у публічній школі, вони робили це в інший час. Загалом же освітні осередки для синів еліти мали окремі будівлі, бібліотеку та господарство. Курси і процес організації навчання та перевірки знань вихованців також відрізнялися, пристосовуючись до потреб часу і студентського контингенту. Так, у Варшаві, де від 1727 р. існував Collegium Nobilium театинів¹⁰³, у 1740 р. подібний заклад створили піари, а 1752 р. дійшла черга й до єзуїтів. В осередку останніх, крім традиційної програми гуманістичної публічної школи Товариства, функціонували окремі математичний та французький класи, у програмі значилися спеціальні лекції з права, географії, історії, студіювалася цивільна та військова архітектура, а також були заняття з фехтування, танців, малювання¹⁰⁴. В інших шляхетських колегіумах студентам викладалися також боротьба та верхова їзда¹⁰⁵. За свідченням Кітовіча, після таких «ноу хау», як навчальні осередки для дітей сильних світу, єзуїтські публічні школи здрібніли як кількісно, так і якісно — через перехід кращих професорів до нових елітних закладів. У 1759 р. світ побачила навіть спеціальна брошура, спрямована проти нововведень, — «Skarga ubogiej szlachty na otworzone w Polsce konwikty»¹⁰⁶.

Намагання річпосполитської шляхти відокремитися у навчанні від «недостойного» товариства простолоду добре простежується у XVIII ст., особливо від 1760-х років, на прикладі соціального походження студентів Краківської академії: навчальний заклад все менше відвідують діти «сильних світу», кількість яких на цей час вже не сягала більше 15% у загальній чисельності всіх вихованців, хоча у попередні десятиліття вона становила 20–30%¹⁰⁷. Щоправда, річпосполитське конкурентне розмаїтє шкільництво в окремих регіонах мало свою «спеціалізацію». Так, у західній частині Руського воєводства єзуїти навчали найперше шляхетських дітей, а от піари вважалися вчителями для міщан чи селян, хоча, звісно ж, і в одних, і в інших студіювали й шляхетські сини¹⁰⁸.

¹⁰³ Piechnik L., SJ. Jezuickie Collegium Nobilium w Warszawie (1752–1777) // Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce. — S. 151.

¹⁰⁴ Ibidem. — S. 151–182.

¹⁰⁵ Kolegium szlacheckie (Collegium Nobilium) // Encyklopedia wiedzy o jezuitach namiemiach Polski i Litwy 1564–1995. — Kraków, 1996. — S. 291–292.

¹⁰⁶ Kitowicz J. Opis obyczajów za panowania Augusta III. — Wrocław–Warszawa, 2003. — T. I. — S. 81–82.

¹⁰⁷ Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1364–1764. — Kraków, 1964. — T. I. S. 375.

¹⁰⁸ Pelczar R. Szkolnictwo w miastach zachodnich ziem województwa Ruskiego (XVI–XVIII w.). — Rzeszów, 1998. — S. 107–108, 151–152.

Отож, могилянські «сусіди» — єзуїти — у XVIII ст. достатньо успішно реагували на виклики часу і навіть змогли й надалі залучати до своїх закладів дітей аристократії. Не відставала й світська річпосполитська влада, відкривши для середньої та дрібної шляхти у 1765 р. Корпус кадетів (інша назва — *Szkoła Rycerska*), що, як і подібні навчальні заклади у Російській імперії, мав виховувати не лише військових, а й добре освічених службовців у публічній цивільній сфері. Через його стіни до 1794 р. пройшло до 1000 осіб¹⁰⁹.

Що ж робили у Києві? В академії збагатити курс німецькою змогли лише 1738 р., яка надалі читалася із перервами, що залежало від наявності викладача, французькою — 1753 р. У 1740–1741, 1743–1744, 1746–1747 навчальних роках окремо курсів математики, географії (чи окремого викладача з них) у Могилянських Атенах не було, так само, як у 1751–1752, 1752–1753 навчальних роках. І лише у вересні 1753 р. в академії у переліку професорів з'явився окремий викладач математики, що читав саме цей курс. Однак через рік, перед початком наступного навчального періоду, у планованому переліку професорів він вже не фігурував, як і в наступні найближчі роки. Щоправда, 1756 р. викладання арифметики ділив разом із навчанням грецької мови Віктор Ладиженський¹¹⁰. У середині 1760-х років могилянці, напевне, доповнювали науку «познанням» глобуса, знаннями з географії, а також скороченими відомостями з універсальної історії, проте вони, вочевидь, як і раніше, не фігурували як окремі предмети¹¹¹. Це, звісно, не значить, що могилянські вихованці дійсно не вміли лічити, як зазначав Винський. Навпаки, арифметика, наприклад, у 1758–1759 навчальному році вивчалася з другого рівня студій — інфіми. Причому тоді вже починали опановувати, як і в сучасній початковій школі, додавання, віднімання, множення та ділення. Затим у граматиці до арифметики (зокрема, практикуванні у дії ділення) додавалася географія — і «математична», й «історична». Студіювання цих предметів продовжувалося у синтаксисі і аж до риторики. «Філософи», натомість, продовжували поглиблювати знання про частини світу, читаючи відповідну літературу німецькою мовою. Але, як бачимо, навчання таких секулярних предметів не носило самостійного характеру, могло поєднувати одночасно кілька завдань (наприклад, паралельне опанування мови) та й

¹⁰⁹ *Lukowski J. Liberty's Folly. The Polish-Lithuanian Commonwealth in the eighteenth century, 1697–1795.* — London–New York, 1991. — P. 221.

¹¹⁰ *Аид.* — Т. I. — Ч. 1. — С. 198–199, 203 — № XXXIII; Т. II: (1751–1762 гг.). — Киев, 1905. — С. 97–98. — № XXXVI; С. 133–134. — № LI; С. 173–175. — № LXIX.

¹¹¹ Про їх викладання довідуємося з доповіді імператриці генерал-губернатора Глібова 1766 р. (*Аид.* — Т. III: Царствование Екатерины II. (1762–1796 гг.). Киевский митрополит Арсений Могилянський (до 1770 г.). — С. 340. — № XXXV).

навіть чи було глибоким. Скажімо, чотири арифметичні дії вивчалися від самого початку ознайомлення з ними аж до риторики¹¹².

Цікавий приклад того, як у Києві викладання філософії намагалися очистити від «смиття схолястиків», датований 1755 роком. Тоді префект академії Давид Нащинський прохав митрополита дозволити читати курс не за Пурхоцієм, позаяк «ныни во всей Европи принята и толкуемая Волфианская философия превосходно полезнее, понеже основательнее, вразумительнее и твердее от Пурхоциевой», а за сучасником Баумайстером. Цю ініціативу підтримав також колишній могилянський професор, а тоді вже білоруський владика Георгій Кониський, до якого за порадою звернувся його київський колега¹¹³. Відтак, від середини століття стара єзуїтська філософія, що раніше викладалася у Києві, не лише вважалася застарілою, а й була змінена на нову вольфганську (за припущенням дослідників, чи то під впливом німецьких університетів, чи через внутрішні зміни у філософуванні Товариства і послаблення його впливу на київських професорів)¹¹⁴.

Реагували в академії і на загрозливі тенденції 1760-х років. Факти з історії навчального закладу того часу засвідчують, що він намагався оперативно відповідати на нові виклики та загрози, які йшли з боку еліти та звучали у не менш загрозливому контексті. Тривожні для професорів репліки лунали у час, коли посилювалося недолюблювання могилянських вихованців у Російській імперії. Як писав 16 червня 1763 р. до невідомої особи білгородський єпископ Йоасаф, прохаючи по прочитанні знищити листа, «Беда, да горе! Все тепер малороссияне везде в крайнем презрении»¹¹⁵. Ця фраза влучно передає ставлення тогочасної царської влади до українського чорного духовенства, що не підтримувало політику Катерини II, зокрема, щодо секуляризації церковних маєтків, яка остаточно завершилася 1764 р. Яскравим хрестоматійним прикладом відкритого спротиву тут слугує доля ростовського митрополита Арсенія Мацієвича (арештований у 1763 р.). Більше того, у 1762 р. стається, як вважається, знакова подія, що визначила подальше відношення Катерини II до ієрархів з

¹¹² АиД. — Т. II: (1751–1762 гг.). — С. 328–329, 331–333. — № СIII.

¹¹³ Там же. — С. 175–181. — № LXX (цит.: С. 176, 179). Оригінал листа-відповіді Георгія Кониського // Державний архів м. Києва. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 1–2 зв.

¹¹⁴ Див. детальніше: *Симчич М.* Зауваги до впливів на викладання філософії в Києво-Могилянській академії кінця XVII–XVIII ст. // Київська Академія. — 2006. — Вип. 2–3. — С. 74–85; *Його ж.* *Philosophia rationalis* у Києво-Могилянській академії. Компаративний аналіз могилянських курсів логіки кінця XVII — першої половини XVIII ст. — Вінниця, 2009. — С. 143–144.

¹¹⁵ АиД. — Т. III: Царствование Екатерины II. (1762–1796 гг.). Киевский митрополит Арсений Могилянский (до 1770 г.). — С. 44. — № X.

Гетьманщини. 18 липня при розгляді одного із сенатських законопроектів на спільному засіданні Синоду й Сенату відбувся чіткий етнічний поділ при висловленні «за» і «проти» на єпископів-українців та владик-росіян. Саме останні підтримували державні заходи, тоді як перші виступили проти. Відтак, імператриця почала надавати перевагу «великоросам» при номінуванні на кафедри, монастирські настоятельства тощо.

Неприятнь до «малоросів» поширювалася й на Київську академію. Саме її вихованців Катерина II звинувачувала в одному з листів у «нена-сытном властолюбии»¹¹⁶. Після скасування гетьманства 1764 р. вона радила в особливій інструкції новопризначеному президенту Малоросійської колегії графу Румянцеву звернути увагу на могилянські «школи». Слова імператриці засвідчують зовсім не поблажливе ставлення до навчального закладу: «Не безизвестно, что обучающиеся богословию и определяющие себя здесь к чинам духовным в самых малороссийских училищах по развратным правилам римского духовенства заражаются многими нена-сытного честолюбия началами»¹¹⁷.

Вже через рік у петиції Румянцева до імператриці йшлося про потребу забрати в єпархіальній владі Братський монастир з маєтностями і розмістити на його території університет¹¹⁸. А в 1767 р., вказуючи Мало-російській колегії на те, які «недостатки» при складанні інструкції депутату від колегії до Законодавчої комісії слід згадати, граф, поміж іншим, згадував місцеві навчальні заклади: «к обучению юности здесь хотя и есть школы и так называемая в Киеве академия, однакож оне отнюдь не на тех правилах основаны, каковы ея императорскому величеству угодно пода-вать к исправлению народа»¹¹⁹.

Зрозуміло, що київські професори навряд чи знали зміст інструкції або донесень сановника, однак не могли не відчувати пануючих на той

---

¹¹⁶ Смолич И.К. История Русской Церкви. 1700–1917. — М., 1996. — Ч. I. — С. 199 та наст.

¹¹⁷ Цит. за: Петров Н.И. Введение // АИД. — Т. III: Царствование Екатерины II. (1762–1796 гг.). Киевский митрополит Арсений Могилянский (до 1770 г.). — С. VI.

¹¹⁸ Миловидов Л. Проекты університету у Києві у другій половині XVIII в. — С. 301–302. За припущенням Лазаревського, Рум'янець, попри пряме датування згаданого документа 1765 р., не міг укласти проект освітньо-інституційних змін відразу по прибутті до Глухова за браком часу на ознайомлення зі станом справ, а зробив це пізніше, наприкінці 1760-х років (Див.: Лазаревский Ал. По поводу ста лет от смерти графа П.А. Румянцева // Киевская старина. — 1896. — № 12. — С. 389–390). Однак, якщо взяти до уваги подібність пропозицій головного «малоросійського» адміністратора та гетьмансько-старшинських прохань 1764 р., а отже — можливості лобювання ним шляхетських інтересів, доказовість такого припущення виглядає сумнівною.

¹¹⁹ Акты по управлению Малороссиєю гр. П.А. Румянцева, за 1767 г. // ЧИОНЛ. — 1891. — Кн. 5. — Отд. III. — С. 107.

час настроїв, що, до речі, засвідчують і цитовані слова білгородського владики. Відповіддю як на невдоволення характером навчання з боку української еліти, так і на державні секуляризаційні заходи, до яких прив'язувалася й реформа навчальних закладів у російських єпархіях (цим теж опікувалася Комісія по церковних маєтках¹²⁰), стало запровадження нової інструкції 1763–1764 рр. Вона, поміж іншим, включила окремі положення із проекту реформування російських єпархіальних шкіл (приміром, введення, хоча й у «німецькій школі», географії), а її автор — ректор Самуїл Миславський у процесі підготовки документа заглядав до регул іноземних академій, намагаючись наслідувати деякі практики, та рекомендував користуватися у навчанні виданими Академією наук, Московським університетом і Кадетським корпусом посібниками¹²¹.

Інший хід, до якого вдалася могилянська професура, — залучення на свій бік київського генерал-губернатора Глібова. Результатом перемовин стала доповідь Глібова імператриці. Микола Петров датував її, публікуючи, часом подання — 1 лютим 1766 р. і загалом згадував саме під цим роком¹²². Однак архівна копія засвідчує, що документ вже був готовий 1765 р.¹²³ Отож, це з більшою долею вірогідності дозволяє запідозрити в якості поштовху до співпраці академії й чиновника гетьмансько-старшинську петицію 1764 р.

На початку докладу Глібов мотивував свій вчинок, при цьому слова вельможі мали засвідчувати його службову зразковість: позаяк генерал-губернатор зобов'язаний сповіщати «о всех истинную ползу приносящих благоустроениях», то він і наважується «о усмотренных по бытности [...] в Киеве обстоятельствах тамошней академии наук [...] краткое всеподданнише поднест объяснение». Затим йшла історія навчального закладу.

---

¹²⁰ Із Комісії по церковних маєтках виділили дві комісії, що спеціально займалися долею духовної школи, — 1763–1765 рр. та 1766 р. Показово, що душею першої був Григорій Миколайович Теплов, автор найранішого проекту заснування університету в Україні у Батурині (1760 р.), складеного для гетьмана Кирила Розумовського. Причиною відкриття такого закладу, поміж іншим, називалися невідповідність вже існуючих «шкіл» новим вимогам та брак добрих учителів (*Петров Н.И.* Киевская Академия в царствование императрицы Екатерины II (1762–1796 гг.) // ТКДА. — 1906. — Кн. 7. — С. 467–468; *Миловидов Л.* Проекты університету у Києві у другій половині XVIII в. — С. 299–300).

¹²¹ Огляд інструкції див.: *Петров Н.И.* Введение // АиД. — Т. III: Царствование Екатерины II. (1762–1796 гг.). Киевский митрополит Арсений Могилянский (до 1770 г.). — С. XIII–XVI. Там само див. матеріали про укладення та затвердження інструкції у 1763–1764 рр. (С. 50–112. — № XII).

¹²² АиД. — Т. III: Царствование Екатерины II. (1762–1796 гг.). Киевский митрополит Арсений Могилянский (до 1770 г.). — С. 338–342. — № XXXV; *Петров Н.И.* Введение. — С. XI, XXI.

¹²³ ЦДІАК України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 4736. — Арк. 1–6 зв.

Наступна частина доповіді кількома реченнями розповідала про зміст навчання, чисельність вихованців, трохи детальніше — про недостатнє утримання викладачів та студентів і закінчувалася пунктом про заслуги навчального закладу.

Із усього викладеного, як резюмував Глібов, можна побачити, «скол давно Киево-Братская академия наук основана», які мала привілеї, її сучасний стан та «скудное» утримання, «и коликой напротив того от просвещения науками юношества империи вашего императорского величества происходит плод». Відтак генерал-губернатор просив підтвердити привілеї навчального закладу, видавати на утримання викладачів та бідних вихованців хоча б таку суму, як Харківському колегіуму, заснувати для забезпечення навчальних потреб типографію для публікації літератури різними мовами, а видання церковних книг пожалувати Лаврській друкарні.

Крім цих пропозицій, другою після прохання підтвердити попередні привілеї йшла ще одна, що виглядає прямою відповіддю на гетьмансько-шляхетські плани: Могілянська академія мала передатися «для лучшего возстановления и распространения наук в дирекцию киевского митрополита с киевским губернатором, ибо под защитою обеих науки всемерно лутче процветат могли б», а не гетьмана та преосвященного, як пропонувалося у козацькій петиції 1764 р. Ще одна репліка Глібового доповіді так само засвідчує, що перед її укладачами маячила старшинська загроза перетворення закладу на університет із чотирма факультетами. За словами російського чиновника, більша матеріальна підтримка не лише допомогла б професорам, стимулювала «к лутшему их о учениках [...] попечению», а останніх до успішніших студій, «но и директорам способ подала б как к прибавлению еще двух факултетов математического и медицинского, так к выписанию искусных учителей немецкого и французского языков»¹²⁴ (вочевидь, це був контрвипад проти шляхетської ідеї закладу із чотирма факультетами).

Намагалися професори брати реванш і на «ідеологічному фронті», спростовуючи козацькі претензії на перебудову закладу, що аргументувалося його створенням гетьманом Петром Сагайдачним (саме у 1760-х роках з'явилося перше у XVIII ст. пов'язання академічної історії з «фундаторкою» Галшкою Гулевичівною, що заперечувало козацьку першість у заснуванні Київського колегіуму¹²⁵), а також виопуклюючи свої заслуги

¹²⁴ ЦДІАК України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 4736. — Арк. 1–6 зв; АиД. — Т. III: Царствование Екатерины II. (1762–1796 гг.). Киевский митрополит Арсений Могілянський (до 1770 г.). — С. 338–342. — № XXXV.

¹²⁵ Див. детальніше: *Яременко М.* Пам'ять про Галшку Гулевичівну в Києво-Могілянській академії у XVIII столітті: пригадування чи вигадання? // Київська Академія. — 2009. — Вип. 7. — С. 18–43.

перед державою та наголошуючи на знаках уваги попередніх монархів до київських «шкіл» (відтоді в академічних «історіях», писаних для Синоду, почали наголошувати, що у царській грамоті 1701 р. «Киевския училища наименованы Академиєю»)¹²⁶.

Питання часткового приведення академічного курікульому до вимог часу піднімалося також у наказах духовенства до Законодавчої комісії¹²⁷. Представники Київської митрополії у своїх розлогих, викладених у 74 великих пунктах¹²⁸, проханнях 1768 р. про оборону старовинних прав, урівняння їх зі шляхетськими та відновлення пов'язаних з ними економічних пільг згадали наприкінці — у позиціях № 51–58 — про Могилянську академію. Тут йшлося про підтвердження раніше наданих прав та

¹²⁶ Ця царська грамота дала підстави дослідникам твердити про надання «школам» академічного статусу на кшталт єзуїтських академій університетського типу. Останнім часом в російській історіографії навіть ведеться дискусія, чи не слід від Київського та Московського навчальних закладів, «православних університетів докласичного типу», вести відлік університетської освіти в Російській державі (Див. детальніше: *Андреев А.Ю.* Начало университетского образования в России в отечественной и зарубежной историографии // Отечественная история. — 2008. — № 4. — С. 157–169). Однак Київські Атини не можуть прирівнюватися до Краківської, Віленської та подібних академій найперше за формальними ознаками (не присуджували звань, не мали відповідного правового статусу). Непорозуміння дослідників починається від перебільшення значення грамоти Петра I, що стала реакцією на конкретну ситуацію і не дарувала академії самоврядного статусу, а лише регулювала один конкретний аспект — стосунки студентів із міщанами. Навпаки, документ 1701 р. чіткіше визначив ієрархію підпорядкування могилянських ректора та префекта, які мали чинити управу винним у проступках вихованцям. Якщо ж ця первинна «інстанція» не справлялася зі своїм обов'язком, то слід було скаржитися на могилянське керівництво київському преосвященному, у відомстві якого знаходився навчальний заклад. Коли ж і той не наводив справедливого порядку, то скарги мав приймати київський воевода. Про інші аспекти самоврядності у внутрішньому житті не йшлося взагалі, та їх і не було. Навпаки, тогочасна українська ситуація обумовлювала кількاظверхове підпорядкування «шкіл». Крім митрополита, воеводи чи генерал-губернатора та гетьмана, упродовж XVIII ст. академія була підзвітною Синоду, а подеколи долі її професорів вершила безпосередньо воля монарха (детальніше про значення грамоти 1701 р. див.: *Яременко М.* Чи був 1701 рік рубіжним для Могилянської академії у сприйнятті київських професорів XVIII ст.? // 350-lete Unii Hadziackiej (1658–2008). — Warszawa, 2008. — S. 623–637).

¹²⁷ Аналіз їх наказів див.: *Когут З.* Російський централізм і українська автономія... — С. 146–149.

¹²⁸ Дослідники вказують, що «київські пункти не просте заявлення потреб і бажань духовенства, а широка дисертація на тему про переваги старих вольностей духовенства; це захист прав, заснований на глибокому знайомстві укладачів зі своїм предметом». Грунтовність проведеної у Київській єпархії роботи стає ще виразніше помітною при порівнянні зі значно меншими та скромнішими наказами від Чернігівської та Переяславської єпархій (Див.: *Теличенко И.* Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии // Киевская старина. — 1890. — № 9. — С. 252–253).

привілеїв, непідлеглість вихованців та професорів світському суду, покращення матеріального утримання, надання вихованцям переваг перед неученими на посідання світських чинів та парафій і настоятельств, а також законодавче полегшення церковної кар'єри. Пропозиції якихось змін до організації навчання натомість на фоні решти були вкрай лаконічними: «К вящшему же распространению наук и для большего просвещения учащагося юношества, кроме имеющихся ныне учителей для оных еврейскаго, греческаго, немецкаго и французскаго языка и для наук: истории, географии и арифметики, нужно иметь особливых православного греческого исповедания учителей, и для их надобно особое жалованье с тем, чтобы они единственно в показании и обучении тех наук и языков труды свои с ревностию полагали».

Крім цього, додатково збільшити час викладачам планувалося не лише через зменшення «педагогічного навантаження», а й завдяки звільненню від проповідування у Братському монастирі: для казнодіяння передбачалося двоє спеціально обраних осіб¹²⁹.

У приблизно такому ж дусі — доповнення до навчальної програми нових предметів на вимогу часу — діяли у «школах» у 1780-х роках, коли київським митрополитом став колишній моголянський ректор Самуїл Миславський. На думку дослідників, його реформаційні заходи головно спрямовувалися на наближення академічного курсу до університетського (викладання теоретичної та практичної арифметики російською мовою за підручником Московського університету, поезії — за російськими посібниками, зокрема, Ломоносова тощо)¹³⁰. Ілля Тимківський, який тоді навчався у Києві, згадував, що окремо слухав географію, історію, «чисту математику» з геодезією та фортифікацією, що викладалися спеціальними вчителями¹³¹.

Порівнюючи успішність моголянського та єзуїтського шкільництва, не слід забувати іншого, конкретнішого, контексту Російської імперії, де нові навчальні заклади створювалися від перших років XVIII ст. Не переобтяжуватимемо текст хрестоматійними прикладами про світського характеру пушкарську (артилерійську) школу (1701 р.), медичне училище (1707 р.), інженерну школу (1712 р.), які відвідували, зокрема, діти

---

¹²⁹ Орловский П. К истории малороссийского духовенства // Киевская старина. — 1896. — № 9. — С. 53; Дианин А. Малороссийское духовенство во второй половине XVIII века (по пунктам малороссийского духовенства, представленным в Екатерининскую комиссию для составления нового уложения). — К., 1904. — С. 75–85.

¹³⁰ Титов Ф., прот. Императорская Киевская духовная академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615–1915 гг.). Историческая записка. — Изд. 2-е. — К., 2003. — С. 262–263.

¹³¹ Записки Ильи Федоровича Тимковского. — Стб. 1413.

майстрів, цифирні та гарнізонні школи, епізодичне функціонування інших навчальних закладів, зрештою, появу академічної гімназії, шляхетських корпусів та Московського університету. У другій половині XVIII ст. у Російській імперії школи при парафіяльних архиєреях перетворювалися на станові закриті навчальні заклади для духовенства. Зокрема, у Московській академії навчалися лише діти церковно- та священнослужителів, а виняток зробили тільки для синів типографських службовців, та й то тих, батьки яких самі походили з родин духовенства¹³². У цьому закладі відомі випадки заборони навчатися вихідцям зі світських родин навіть у першій третині XVIII ст.¹³³ Тобто, російські школи, що їх заснування свого часу так чи інакше взорувало на київську модель, швидше за українські еволюціонували до виключно духовних освітніх осередків. У Могилянській академії, попри збільшення з часом серед вихованців дітей духовенства, двері для бажаючих навчатися з інших станів залишалися відчиненими.

Підсумовуючи, слід сказати, що Київська митрополія, яка вела швидше «оборонні бої», не завжди могла досягнути достатніх успіхів у модернізації навчання. Якщо деякі починання у Могилянських Атенах цілком перегукуються з єзуїтськими чи тими, що запроваджувалися в Російській імперії, їх реалізація інколи бажала кращого. Вочевидь, це зумовлено загальними освітніми тенденціями у Російській імперії, де держава «згори» засновувала школи для дворянства (кадетські корпуси), а «латинські училища» на офіційному рівні у другій половині XVIII ст. трактувалися, достоту як і козацькою старшиною, «духовними» школами. Так виглядає, що і в самій академії згоджувалися лише на часткову модернізацію освіти, без зміни самого кістяка звичної шкільної моделі. Часом причина могилянських невдач у нововведеннях була банальною — відсутність матеріальних можливостей. Прикладом тут може слугувати, зокрема, викладання нових мов. Однак дати таку відповідь на потребу еліти Гетьманщини в інакшій від традиційної освіті, якою були Collegium Nobilium, у Києві не змогли. Згадані вище критичні репліки старшини та її пропозиції реформувати академію добре підтверджують такий висновок. Могилянські Атени «хронологічно» перевершив навіть Харківський колегіум, у якому не лише викладання географії та історії розпочалося до 1741 р., німецької та французької мов і математики та геометрії при єпископі Петрі Смелічі (1736–1742). Вочевидь, чи не першу роль у можливості такого доповнення навчальної програми відіграв економічний потенціал колегіуму, який за забезпеченням матеріальними ресурсами займав перше

¹³² Знаменский П. Приходское духовенство в России со времен реформы Петра. — Казань, 1873. — С. 109–110.

¹³³ Смирнов С. История Московской славяно-греко-латинской академии. — М., 1855. — С. 179.

місце серед українських «латинських шкіл» та одне з перших у всій імперії серед подібного типу навчальних закладів¹³⁴. Зрештою, у Харкові були створені 1768 р. спеціальні «додаткові класи», де бажаючі окремо студіювали французьку, німецьку та італійську мови, математику, геометрію, геодезію, архітектуру, живопис, малювання, історію, географію, а з часом вокальну та інструментальну музику. Щоправда, як показав В. Маслійчук, «новоприбавочные классы» функціонували радше як окремий заклад, а не додаток до тамтешніх «латинських шкіл», та з'явилися не з місцевої ініціативи¹³⁵.

Рядове козацтво й освіта

Гостра критика українським шляхетством «латинського шкільництва» Гетьманату — справа другої половини XVIII ст. Вищенаведені факти слугують яскравою ілюстрацією заангажування старшини питаннями освіти, що навряд чи склалося раптово. Натомість у першій половині XVIII ст., схоже, козацьку еліту цілком задовольняла Київська академія. В універсалі гетьмана Івана Скоропадського від 2 червня 1714 р. так оцінювалася роль навчального закладу: «... барзе взираючи на обитель Киевомогилянскую братскую всему отечеству нашему благопотребную, где малороссийские сынове належитое в науках имеют наставление, до цвеченья всяких добрых дел и благонравных поступков свою исправляют юность и оттуду на подпору церкви православной и отчизны просвещенным разумом исходят ...»¹³⁶.

Отож, саме козацька еліта і мала безпосередні стимули, аби прагнути отримувати шкільні знання. Що ж до освіти рядових представників стану, то немає підстав твердити про існування спільних для всіх спонук навчатися. Загалом навіть питання їх письменності залишається невивченим до сьогодні. Зате окремі випадки ставлення до освіченості тогочасних «людей зброї» занадто промовисто вказують на їх нерозуміння потреби «заправлятися» науками. Так, одне зі свідчень відношення до книг компанійців навів Ілля Турчиновський. За наклепом Іллю арештували козацькі найманці за розпорядженням сотника і забрали у нього одяг та книги. Коли ж непорозуміння виявилось, речі та гроші хлопцеві повернули, однак не його дружки, адже після арешту сотник компанійців пропив їх першими: «а книжки шинкарці отдал за цебер меду, ібо не худіє книжки були»¹³⁷. Як можна

¹³⁴ *Посохова Л.Ю.* Харківський колегіум (XVIII — перша половина XIX ст.). — Харків, 1999. — С. 24–28, 93, 95, 97–99.

¹³⁵ *Маслійчук В.* «Новоприбавочные классы»: спроба світського навчального закладу у Харкові 1765–1775 рр. // Київська Академія. — 2013. — Вип. 11.

¹³⁶ НБУВ. ІР. — Ф. 312. — Спр. 445–179 с. — Арк. 67.

¹³⁷ Ілля Турчиновський. Автобіографія // Українська література XVIII ст. — С. 574.

переконатися, у цій ситуації навіть дрібний старшина вбачав у друках лише матеріальну цінність.

Приблизно так само ставилися до освіченості і на Запорозькій Січі. Однак у XVIII ст., як показала у своєму дослідженні Т. Кузик, запорозька «простота» під впливом бюрократизації, «провайдером» якої стало таке нове явище у січовому житті, як Військова канцелярія, та пов'язаної з нею «паперизації», доживала останні дні, «залишаючи по собі окремі уламки — носіїв культурних домінант і констант уже неіснуючого соціуму»¹³⁸. Додаткову вказівку на поширеність на Січі неписьменності дають запорозькі прізвиська. Зокрема, у реєстрі 1756 р. близько 120 осіб зафіксовано «Грамотними» чи «Письменними»¹³⁹. Навряд чи у мікросоціумі зі значним поширенням грамотності масово використовувалися б такі ідентифікатори.

Що ж стосується городового козацтва, то цінне «внутрішнє» свідчення про його освіченість наведено згаданим Кулябкою, що намагався поширити грамотність «згори»: у середовищі рядових представників стану цілком нормально на кінець 1750-х років переважали неписьменні. У «просвітницькому проекті» української старшини бачимо також, на кого планувалося звернути увагу, аби розповсюдилася елементарна грамотність: йшлося навіть не про весь козацький стан, а лише про синів виборних та «можнѣйшихъ подпомощниковъ».

Ще одне свідчення про відносно байдуже ставлення до освітніх проблем у тогочасній Україні, на які гостро реагувала старшина, дають козацькі накази до Законодавчої комісії. На противагу вимогам еліти, у петиціях рядових представників стану не ставилося питання реформування навчальних закладів чи створення нових: проблема освіти взагалі не піднімалася. Козацтво клопоталося своїми економічними інтересами, захистом «іздревле узаконених» прав та відновленням порядків «по силі прежних обичаев»¹⁴⁰. Більше того, промовистим свідченням писемності рядових представників стану є підписи під наказами. Для прикладу,

---

¹³⁸ Кузик Т. «З письма та письменних людей нема добра?» Запорозька військова канцелярія, військова «простота» й «проста вольниця» // Київська Академія. — 2008. — № 5. — С. 125–143 (цит. за с. 142).

¹³⁹ Гісцова Л.З. Від упорядників // Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775 / Упор. Л.З. Гісцова, Л.Я. Демченко, Т.Л. Кузик, Л.М. Муравцева. — Т. 5: Реєстр Війська Запорозького Низового 1756 року. — К., 2008. — С. 23.

¹⁴⁰ Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения уложения. — С. 142–150; Теличенко И. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии // Киевская старина. — 1891. — № 1. — С. 73–97; № 2. — С. 232–249; Когут З. Російський централізм і українська автономія... — С. 128–146. Загалом про складання козацьких петицій та коротко про їх зміст див.: Максимович Г.А. Выборы и указы в Малороссии в Законодательную Комиссию 1767 г. — Ч. I: Выборы и составление наказов. — Нежин, 1917. — С. 227–295.

клопотання від Чернігівського полку (1767 р.), яке, на відміну від деяких інших, складалося без тиску шляхти та адміністрації¹⁴¹, засвідчили 87 осіб: власноруч лише 29, а за решту 58 це зробили інші («вместо их неграмотных по их прошению»). Із 20 козацьких повірених Прилуцького полку «неумеющих грамоте» було 9 осіб, серед них — єдиний з-поміж підписантів «урядник» — курінний отаман¹⁴². Під проханнями населення Кременчуцької і Власівської сотень, що раніше належали до Миргородського полку, а від 1764 р. увійшли до складу Новоросійської губернії, стояли імена 242 козаків та 16 вільних посполитих: за всіх них, неграмотних, підписався значковий товариш¹⁴³. Представники всіх сотень Київського полку, які обирали у Козельці депутата, також не характеризувалися масовою писемністю, адже однією з вимог до свого представника висунули саме її наявність: «и к выбору депутата из между себя приступили, требуя, чтоб токмо грамотные, яко надежнейшие к сему делу, были балатированы». Аналогічно вчинив при обранні депутата і 31 їхній «колега» з Переяславського полку: «они согласились, чтоб оной выбор учинен из находящихся между ними надежнейших грамотных козаков, коих и имяновали согласно семи человек»¹⁴⁴. Засвідчення рядовим козацтвом трьох Переяславських полкових та Трахтемирівської сотень наказів рясніють прикладами тотального незнання письма їх представниками¹⁴⁵, зрештою, як, зокрема, і їхніми «колегами» із Остра¹⁴⁶ чи Козельця¹⁴⁷.

Отож, з огляду на вищесказане, навряд чи слід дивуватися помітному числу дітей зі старшинських родин у «латинських школах» Гетьманщини, з одного боку, та масово зафіксованій у різноманітних документах XVIII ст. неписьменності рядових козаків — з іншого.

¹⁴¹ Там же. — С. 232–233.

¹⁴² Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения уложения. — С. 148–150, 161–162.

¹⁴³ Максимович Г.А. Выборы и указы в Малороссии в Законодательную Комиссию 1767 г. — С. 285.

¹⁴⁴ Там же. — С. 246, 251.

¹⁴⁵ Наказ от жителей г. Переяславля // Сб. РИО. — СПб., 1914. — Т. 144. — С. 5–6.

¹⁴⁶ Наказ от жителей г. Остра // Там же. — С. 109.

¹⁴⁷ Наказ от жителей г. Козельца // Там же. — С. 117.